

PÁVAI GYULA

Mesélő aradi házak

Partiumi füzetek

Nagyvárad
2008

52

Pávai Gyula

MESÉLŐ ARADI HÁZAK

Pávai Gyula

MESÉLŐ ARADI HÁZAK

Kiadja
a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság,
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
és a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség
2008

A sorozatot szerkeszti:

Dukrét Géza

Szövegkorrektúra:

Mihálka Magdolna

Számítógépes szedés:

Szücs Éva

Szücs Noémi

Számítógépes tördelés:

Tóth Anna-Mária

Illusztráció:

Szücs Sándor

Készült
a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő
és Emlékhely Társaság támogatásával.

Bevezetés helyett...

A cím nem egészen önálló. Mesélő házakról sokan írtak, Krúdy is említi, helybélileg Ficzy Dénes is ilyen címmel szeretett volna városa leghíresebb házairól írni, de az is csak terv maradt, mint elképzeléseinek jelentős része.

Tulajdonképpen nem is a házak mesélnek, hanem az emberek, akik a róluk szóló történeteket kreálták, történeteket, amelyek legendákká is váltak, mert olyan időkben éltek.

Egyik méltatlanul elfelejtett aradi író, Seidner Imre is gondolkodott a témán, de csak az anekdotagyűjtésig jutott el.

Nekem nem maradt egyéb, mint összefűzni a történeteket, egybeolvasztani a valóságot a legendákkal, mert a legenda valóság nélkül és a valóság legenda nélkül nem létezhet.

Az emberek nemcsak azt mondják el, amit tapasztaltak, de azt is, ami szerintük megtörténhetett volna, persze a kettőt összedrótozzák, és így válik az egészszé.

A ház csak akkor ház, ha látjuk is, ezért kértem meg Szűcs Sándor képzőművész-grafikus barátomat, hogy illusztrálja a mondanivalót, a házat, s azt, ami hozzáfűződik.

*Így jött létre e könyvecske, hasznos-e vagy haszontalan, majd az utókor fogja eldönteni, ha még akkor egyáltalán lesz magyar nyelvű utókor Aradon. Reménykedem abban, hogy lesz. Ebben a reményben bocsátjuk közre a **Mesélő aradi házakat**.*

Pávai Gyula

Elsőként hadd kezdjem kedvenc utcámmal, s ez:

A volt Deák Ferenc – Eminescu utca

Már a baloldali sarki épületnek is van mit mesélnie, hiszen ez a **Fehér Kereszt Szálló** (1. kép) törzsépülete ugyan a főtéren van, de a folytatása jól benyúl a volt Deák Ferenc utcába. 1841-ben épült: postakocsi-állomás, vendéglő és szálló. Itt állt meg hetente kétszer a Pestről érkező postakocsi, és vette fel a Pestre igyekvő utasokat, annyira pontosan, hogy az első aradi újság, az *Aradi Hirdető* rendszeresen közölte az érkező és elmenő utasok nevét, mint például az 1841. szeptember 11-i 37. számában is:

„Az aradi gyorskocsin megérkeztek Pestről kedden, szeptember 7.-én: Strausz Gáspár és Anna, hitvese; Winkler Benedek úr, Winkler Jakab úr (a Vaslakat ház tulajdonosai /sz./); Class úr.

Pestre utaztak: csütörtök, szeptember 9.-én Markovits asszony; Nitray Elisa kisasszony; T. Liendmayer úr; Schlögel József úr; ifj. Kligenblök úr; Sisa Ignátz úr.“

Néhány év múltán, 1846-ban Liszt Ferenc, a világhírű zongoraművész a szálloda most is létező erkélyéről fogadta tisztelőit (a zongora, amelyen játszott, most is látható).

1848 késő őszén Arany János nemzetőrként tartózkodott a városban, és csodálattal hallgatta az akkori híres primás, Csurkó Náci muzsikáját. Ficzy Dénes szerint ezt a tehetséges embert keltette életre a *Bolond Istókban*.

De volt a szállónak szomorú időszakban is része. Jókai Mór írja *Életem legszomorúbb napjai* című könyvében, hogy a Világos előtti napokban itt szállt meg Görgey is, épp a felette lévő szobában, és a kapituláció előtti éjszakán le-feljárt csikorgó csizmákkal. Aludni sem lehetett, de amúgy is 1849. augusztus 12.-én kora hajnalban keltek. Egy nap múltával minden megváltozott. Az osztrákok idezsúfolták a foglyul ejtett magyar tiszteket, köztük gróf Teleki Sándor ezredest, akinek koltói kastélyában Petőfi a mézesheteit töltötte, és akinek Nagykárolyban megismerkedésükkor azt mondta

a költő: „Őn az első eleven gróf, akivel kezet fogok.“ Teleki viszont viccnek vette, és megkérdezte: „Miért, döglött gróffal már fogtál kezet?“

Teleki naplójából tudjuk, hogy a sanyarú körülmények között raboskodó foglyok nevében a gróf felment Haynauhoz, aki Heim Domokos házában lakott, és protestált az ellen, hogy a nyílt illemhelyek mellett helyezték el őket (szerencséjére Haynau nem válaszolt úgy, mint egy nappal azelőtt Ormay Róbertnek, akit válaszképpen felakasztatott).

A gyűjtőfogházzá változtatott épület az ötvenes években visszavert régebbi hivatásához, s főleg a kiegyezés után nagy mulatozások színhelye lett vendéglője és télikertje (2. kép), ami a mai Eminescu utcára nyílt. Itt alakult meg az ASTRA, a Román Kulturális Egyesület, működött itt a Kaszinó Egylet, amit még Fábián Gábor hozott létre. Laktak benne francia márkik és angol lordok, sőt, még egy török követ is. Anekdotaként megjegyezhetjük, hogy valamikor a századfordulón Nagy Lajos vendéglős volt a Fehér Kereszt tulajdonosa, jó szakember, de egyébként gyér tudású. Valaki panaszkodott neki, hogy a nagyterem akusztikája rossz, mire azt felelte: – Csodálom, pedig nemrég festettem ki. A felesége még olvasni sem tudott, de ült a kávézóban, kezében egy *Alfölddel*, s úgy tett, mintha elmerült volna benne. Odament hozzá Sárga-Lukács Károly biztosítási ügynök, és azt mondta: – Asszonyom, véletlenül fordítva tartja az újságot. Nagyné ijedten fordította meg a lapot, s akkor már tényleg fejjel lefelé álltak a betűk.

A 20. században kulturális események színtere volt a télikert. 1909-ben verset mondott Ady Endre a holnaposok társaságában; a 30-as években Karinthy Frigyes szerzői estje volt érdeklődést keltő. A nagy humorista személyesen ellenőrizte a jegyeket.

Volt egy állandó kísérője, egy aradi fiatalember (ma már tudjuk, kiről van szó: Seidner Imre, a későbbi író. Karinthy, hogy szabadulhasson tőle, megkérte, hogy hozzon neki egy darab aszpirint, de csomagoltassa be, és hagyja a portán.

Híres bálakat is szerveztek a télikertben, főleg értelmiségi bálakat, köztük a Tanítóbált, a Jogászbált, de az erősödő román értelmiség is tartott itt rendezvényeket, bálakat.

Híres látogatója volt a Fehér Kereszt vendéglőjének Szántó György, a *Helikon* írói körének tagja, aki a *Periszkóp* bukása után nagy pezsgős vacsorákat tartott a *Schumann-nal a karneválban* című könyv jövedelméből, ahogy ezt az *Öt fekete holló* című könyvében írja.

A 20. században van a szállónak még egy szomorú periódusa. 1948-ban az államosításkor a pincéjébe dobták halomra azokat a könyveket, amelyek nem feleltek meg a rendszer követelményeinek, például a Pallas- és Révai Lexikonokat, a minorita könyvtár egy részét. Innen mentette ki Szabó Imre újságíró Hamvai Ödön könyvét az aradi tizenháromról.

A '60-as évek vége felé egy rejtélyes gyilkosság még érdekesebbé tette az épületet, amely ma már tisztességes szálloda, tulajdonosai igyekeznek a múlt nosztalgiáját felhasználva kulinárisan is értékessé tenni, és azonkívül állagát is múltjához méltóan őrzik és tartják karban.

A Vas Szálló

A Fehér Kereszt Szálló télikertjét követő épület, a földszinten a Vadászkiirt vendéglővel, az emeleten kényelmes szobákkal, készséges női személyzettel. Már a 19. század utolsó tizedében is nagy forgalommal rendelkezett. A szálló vendégei közül talán az egyik leghíresebb, Ady Endre, aki 1909. november végén lakott az utcára néző erkélyes szobában, amikor a nagyváradi A Holnap költőivel olvasott fel a szomszéd szálló télikertjében. A történethez hozzátartozik, hogy Ady néhány órával hamarabb érkezett, ugyanis a pesti gyors mégsem a váradi személy, így aztán kiválasztott egy konflikt (így nevezték a konflikt Aradon /sz./), és elvitette magát egy zenés-mulatós helyre, a Három Veréb utcába (a még létező ház lakatlan), ahol az emeletes épületben mindent megtalált, amire szüksége volt. A váradiak később érkeztek, és órákig kilátástalanul keresték a költőt, amíg Emőd Tamásnak, aki még Nagyváradról jól ismerve Ady szokásait, eszébe nem jutott, hogy megkérdezhetnék a kocsisokat. Az ötlet sikerrel járt. Éjfél körül bukkantak rá a keresett

félre, két kevésbé felruházott hölgy és számtalan üres üveg társaságában. Felkarolták és levitték az előre lefoglalt szobába, a Vas Szállóba, ahol másnap délig aludt, délután pedig felolvasott verseiből. Az egyik helyi lap megjegyezte, hogy a híres költő meglehetősen fátyolos hangon tolmácsolta verseit. Ez lehet igaz, lehet legenda is. A gyökerei Franyó Zoltántól származnak. Tőle hallotta Ficzey Dénes, aki többször célzott is a történetre.

A Vadászkürt aztán átvette a szállodát, erre bizonyíték az az 1914-ből származó hirdetés, amire egy korabeli könyv reklámdalain bukkantam:

VADÁSZKÜRT-SZÁLLODA

*Elsőrangú ház központi fűtéssel, és rézbútorzattal.
A szállodában pazar fényűzéssel berendezett KÁVÉHÁZ
van, amerikai biliárdasztalokkal. Telefon 951 szám.*

ELSŐRANGÚ VENDÉGLŐ SCHWECHATI SÖRCSARNOK

A Vadászkürt (amely jelenleg textil-nagykereskedés) a századelő román értelmiségének kedvenc találkozóhelye volt. Ebédelt ott Caragiale, a híres humorista író, Nicolae Iorga professzor, George Coșbuc, akit a román Petőfinek is neveztek. Odajártak biliárdozni a román ügyvédek, köztük Ioan Suciu, de megfordult benne Ștefan Cicio Pop is, csak állítólag Vasile Goldiș nem maradt hűtlen a főtéri Dacia kávéházhoz, ahol törzshelye volt.

A szálló a 20-as évek derekán megszűnt. A gazdasági válság lakószobaként adatta ki a szállodai szobákat, így aztán az emeleti részek át is alakultak.

A vendéglő viszont prosperált a kilencvenes évek elejéig, amikor eladhatóvá vált, és megvásárolta jelenlegi tulajdonosa, aki textil-nagykereskedésnek használja. Még a nevét sem tartották meg, pedig több mint száz évre tekint vissza.

Szemben az épülettel áll a 8-as számú ház, a volt Bánhídy-ház, amely az 1849. február 8-i harcra emlékezik, amikor a város lakosságát fegyveres felkelők és a várból kimasírozott osztrák katonák támadták meg. Az Arad Megyei Múzeum képtára néhány

éve ki is állította azt a képet, amely ezt a harcot ábrázolja. Szerencsére Asztalos Sándor kapitány gyulai és aradi katonáival visszaverte a támadást (ezért örnagyi kinevezést kapott). Az utcai harcban itt esett el Mikolay Bertalan, Gyuláról származó hadnagy, ezért az épületet sokáig Mikolay-háznak is nevezték.

Heim Domokos háza

Talán a legnevezetesebb, de egyben legszomorúbb ház (3. kép) ez a sokablakú emeletes épület. Gazdája, és valószínű tervezője is, Heim Domokos, az 1848–1849-es évek aradi polgármestere, a neológ zsinagóga tervezője. 1849 augusztusának közepétől ide szállásolták a bresciai hiénát, Haynau tábornokot, akinek nevéhez az aradi tizenhárom kivégzése fűződik, de ő ölette meg Ormay Norbert ezredest, mert a magyar hadsereg uniformisában volt, valamint Hauck Lajost. Utolsó tette, amit kevésbé ismernek, Kazinczy Lajos október 25-i kivégzése volt (aminek nem kellett volna megtörténnie, mert az általános felfüggesztése a kivégzéseknek már megérkezett, de Haynau csak 26-án hirdette ki talán, hogy ezt a véres tettet is véghezvihesse). Érdekes anekdota szól róla és Heimék cselédlányáról, akit a tábornok „kezelésbe próbált venni“, de a lány felpofozta. Haynau panaszt tett a házigazdánál, mire azt a választ kapta, hogy úriember nem fogdos cselédlányokat; ha meg azt teszi, nem úriember. A legenda tovább folytatódik, és összekötődik Ormay Norbert kivégzésével, állítva, hogy a lányt bosszúból a sértett hadfi felkötötte. Még ballada is született róla, amit valamikor a kilencvenes években Magyar Etlka tanárnő ismertetett az egyik Kölcsey-csütörtök alkalmával. A valóság, hogy a lány megmenekült, mert a gazdája pártját fogta. Viszont a ballada is szép, és nem az egyedüli az akkori idők borzalmas eseményeire emlékeztetve.

Már említettem a Fehér Kereszt kapcsán, hogy Teleki Sándor honvéd ezredes is megemlékezik naplójában egy Haynauval történt beszélgetésről.

Először is megemlíti, hogy a Fehér Kereszt félig kész földszinti részébe zsúfolták a fogoly honvédtiszteket, mellettük a nyílt illemhely volt, amelyet az ott dolgozó munkások használtak. A bűz és a huzat egyaránt átjárta a helyiséget. Teleki az egyik bedeszkázott ajtón jókora rést vett észre, azon kilátott az utcára, és megszólított egy éppen arra járó császári tisztet, és elmondta neki, milyen körülmények között várják sorsuk további alakulását, s hogy ez a bánásmód a lovagiasság legkisebb formáját sem bizonyítja, mire a császári tiszt sajnálkozva fejezte ki, hogy semmit sem tehet, de ha gondolja, itt lakik szemközt Haynau, talán hajlik a szóra. Ki is kérte Telekit az őrségtől, és felkísérte a Heim-házba. Ott Haynau látva a honvédtiszti egyenruhát, ráordított, hogy tényleges vagy önkéntes katona, mire Teleki azt válaszolta, hogy nem tényleges. Erre Haynau engedékenyebb hangon érdeklődött civil foglalkozása felől, és amikor megtudta, hogy földbirtokos és gróf, még enyhébb hangon felszólította a kísérő tisztet, hogy vigye vissza a Herr grófot és a többi tiszttel együtt szállásoltassa az emeleti szobákba.

Ez is egy variáns, ami nem annyira Haynau emberségességét, hanem inkább kiszámíthatatlanságát vagy beszámíthatatlanságát jellemzi.

A 20. században ugyanebben az épületben lakott Reicher Jenő újságíró, Franyó Zoltán barátja és munkatársa, Ady ismerőse, akinek halála után a nagy értékű könyvtárát az örökösök elpredálták, pedig számos Ady, Móricz Zsigmond, Babits, Kosztolányi első kiadásokat is tartalmazott, nem beszélve Kassák néhány korai rajzáról. Még csak annyit, hogy Reicher közírói neve Sivatag Manó volt.

A volt Három Fekete Ló (ma Str. Cicio Pop) utca keresztezi a volt Deák Ferenc utcát. A sarkán két jeles épülettel, jobbkézt a híres **Ortutay-palota**, Arad első bérháza, ahol egész apartmanokat lehetett bérelni, és ennél az épületnél használták először a fajanszot, mint falborító anyagot. Az épület ma is nagyon jó állapotban áll, és hirdeti a hazai modern építészet eredményeit.

A másik sarkon a **Földes-palota** (4. kép) van, a szecesszió egyik legszebb aradi épülete. A földszinten a híres **Földes Kelemen-féle gyógyszertár** (ma Grozescu) helyezték el. Tulajdonképpen a Földes-féle Margit-krémnek köszönheti az épület a létezését. A

Margit-krém világszabadalom lett, először Amerika vette meg, aztán következtek az európai államok. Minden hölgy vágya a kilencvenes években a Margit-krém eredményes használata volt. Még Mikszáth Kálmán Almanachja is úgy hirdeti, mint a széppé varázslás elixírjét. „Ha szép akar lenni, vagy ha szép, és az akar maradni, csakis a Földes-féle Margit-krémet használja!“ És használták, amíg a krém egy gyönyörűen díszített palotát és vegyészeti gyárat eredményezett. 1914-ben már úgy reklámozták, hogy Dr. Földes és Hehs pipere-szappan- és vegyészeti gyár Aradon.

A patika most is a század eleji bútorzatot használja, bárki megnézheti. A Földes család egyik tagját 1944-ben meggyilkolták a bevonuló német csapatok. A család nem gyógyszerész leszármazottja, Földes László, a Bolyai Tudományegyetem filozófia tanszékének tanára volt.

A ház különben két utca sarkán két utca ékessége, rengeteg emlékfotó tárgyaként szerepel ma is.

Az **Ortutay-palota** után nem sokkal következik a **Krispin-ház**. Arad első olyan terme van benne, amelyekben hangversenyeket tartottak, ma Prokopecz Emil asztalitenisz ifjúsági központ. Krispin József Arad szimfonikus zenekarának egyik első karmestere, jeles zenepedagógus, zeneszerző volt. Többek között neki köszönheti az Aradi Filharmóniai Társaság a létrejöttét, nagysikerű növendékhangversenyeket rendezett a zeneiskola tanulóival, sőt, itt tartották a szokásos év végi zeneiskolai vizsgákat is.

A terem, kisebb kamara-előadásokkal akkor is működött, amikor 1913-ban megnyílt a Kultúrpalota, majd 1916-tól áttette előadásait annak kistermébe, amit sokáig próba- és kamarateremnek használtak. Jelenleg szórakoztató célokat szolgál.

Mintegy zárja az utca nagy részét az 1847-ben elkészült **református templom** szép klasszicista épülete (5. kép), amely 1848–1849-ben katonai kórházként is működött. Felépítéséhez két aradi irodalmár szedte össze az anyagiakat: Fábián Gábor, aki egyik első főgondnoka is lett az egyházközségnek, és Sárosi Gyula, a tragikus életű (borossebesi születésű) költő, aki országos körutat szervezett felolvasásokkal, és annak jövedelmét a templom építésére fordította. Híres lelkésze volt a templomnak Balló Benjámín,

Kazinczy Lajos ezredes lelki vigasztalója és halálának tanúja, aki nem félt beírni a halotti anyakönyvbe, hogy a fiatal katonatiszt halálának oka: „politikai kivégzés“. Balló Benjámint, vagy ahogy később emlegették, Béni, az 1848-as abrudbányai vérengzésekkor vesztette el családját (feleségét és kisfiát). Onnan került Aradra és látta el nagy tudással lelkészi teendőit.

A másik híres református lelkész, Csécsi Nagy Imre, aki lelkes Kossuth-pártiként hazafias költeményeket írt; velük komoly díjakat is nyert, és közben megírta az egyházközség és a templom történetét is. Felesége, Csécsi Nagy Erzsébet költő, akinek verseit 2005-ben adta ki a református egyház közösen a Kölcsey Egyesülettel.

Ismert lelkészei közé tartozott Molnár Károly esperes, aki szorgalmasan gyűjtögette Arad irodalmi, társadalmi, egyházi emlékeit, s ebben a tevékenységében szorosán együttműködött Ficzy Dénes tanárral, Arad legavatottabb ismerőjével.

A templom előcsarnokában két márványtábla áll. Mindkettőt 1990 után állította a Kölcsey Egyesület, az egyiket Fábián Gábor, a másikat Kazinczy Lajos emlékére. Egyik jelentős eseménye a templom történetének, hogy 1901-ben itt esküdött örök hűséget egymásnak az akkor még csak tengerésztiszt Horthy Miklós és Purgli Magdolna, a sofronyai földbirtokos család lánya. Emléktábla is volt, de már nincs, pedig lehetne.

A templom előtt egy kicsiny park volt. Szilágyi Mihály MÁV-tisztviselő létesítette Margit nevű kislánya emlékére, sajnos az útszabályozás levágta a park felét, és most csak a két pinea mutatja, hogy volt ott valami.

A Deák Ferenc (ma Eminescu) utca a református templomnál szétválík. Jobb fele marad a régi nevén, a bal fele Kálvin János nevét viseli (Ioan Calvin románul /sz./). Ennek az utcának a jobb oldalán majdnem középen áll a volt Római Katolikus Főgimnázium, ma Csiky Gergely Iskolacsoport. Létrejötté szomorú körülményekhez fűződik, ugyanis az iskolaépület 1923-ban épült. Előtte a magyar középiskolások a Bibits Jakabné alapítványi iskolájába (a mostani Moise Nicoară) jártak, de volt külön leányliceum és Kereskedelmi Akadémia is, mindez magyar nyelven, sőt, szakiskolák, polgárik és elemi iskolák.

1919 közepén a román hadsereg elfoglalta Aradot, ugyanaz év májusában aradi ügyvédek prefektusi engedéllyel lefoglalták a magyar főreált, a leányliceumot, a kereskedelmit. Burján János, a liceum igazgatója lemondott, és repatriált. Helyette Fischer Aladár vette át a vezetést, aki 1943-ig igazgatta a magyar középiskolát, de előbb létre kellett hoznia. Évekig öt különböző épületbe jártak a magyar diákok, persze délután, mert délelőtt román tanulók tanulhattak. Végül is 1923-ban dr. Wild Endre és Mónai Ferenc minorita atyával az élén az aradi magyarság összefogott, és felépítette a gimnáziumot, és a megmaradt összegből 1926-ban felépült a Minorita Kultúrház és a Zárda udvari emeletes épülete. Szükség volt mindkettőre, mert a Kultúrpalota már nem szolgálhatta teljes mértékben a magyar közösséget, és az elemi iskolák románosításával ezek férőhelyei is csökkentek. Ha valaki megírná az impériumváltás aradi tanügyi történetét, a jelenkor el sem hinné, miért történt, hogy a néhány ezres tanulólétszám néhány száznyira csökkent pár esztendő alatt. A Katolikus Főgimnázium épületet kapott ugyan, de nyilvánossági jogot nem. 1926-ig többször is betiltották a tanítást az állami szervek ilyen vagy olyan okokból, legtöbbször a ma már elcsépelet, irredenta szervezkedéssel indokolták. Mindennek ellenére Fischer Aladár, aki anyaországi születésű lévén mégsem repatriált, hanem maradt, és megtanult románul olyan szinten, hogy végül a nyelvet is tanította. Okos logikával és kitartással megővta a magyar oktatás fennállását, és a Kölcsey Egyesületen keresztül jutalmazni is tudott, nyelvőrző versenyeket tartott. Így kapott jutalmat Ficzey Dénes, Farkas Ágoston későbbi magyartanár, Somló Imre és még sokan mások. Az elemi iskola igazgatójával, Návrády Ágostonnal együttműködve úgy készítették elő az elemi oktatást, hogy felkészült diákok kerüljenek a gimnáziumba. Kitűnő tanári kart állított össze, hogy csak Schweitzer József és dr. Berthe Nándor nevét említsük. Szorosan együttműködött az Országos Magyar Párttal, onnan is Barabás Bélával, aki szenátorként támogatta az iskolát a hírhedt Angelescu-törvény idején is, a Katolikus Egyháztanácsból Széll Lajossal és Alföldy Pállal, akik az anyagi segítséget biztosították és hozzájárultak a diáksportolók támogatásához. A második világ-

háború után a helyi hatóságok úgy látták jónak, hogy az épület alkalmas lenne orosz kórháznak, majd ennek megszűnése után újraelakult minden, Fischer Aladár nélkül, aki 1943 végén elhalálozott. A tanári kar is átalakult. Szerencsére olyan tanárok jöttek, mint Ficzy Dénes, Kovács Mihály, Fábián György, Gnant János, Kovács Géza, akik szakmailag, emberileg egyaránt kitűnőek voltak. Aztán kezdődött az úgynevezett egyesítés, az iskola lefokozása petróleum szakközépiskolává. 1989-ben már csak egy magyar osztály működött, de 1990-ben újra létrejött a magyar tagozat, és néhány évre rá sikerült épületcserével létrehozni az önálló magyar iskolacsoportot, ahol az I–XII. osztály egy épületben, különböző szakcsoportokban tanul. Reméljük, ez még sokáig így marad, vagy legalábbis amíg magyarok is laknak Aradon.

Főtér

A római katolikus templom

A 20. század elején épült templom (6. kép), részben klasszicista stílusú, de az akkor divatos eklektika jegyeit is jócskán magán hordozza. Előcsarnokában, külön fülkében áll Nepomuki Szent János 18. század eleji, restaurált szobra, a város egyetlen épségben maradt barokk emléke. Homlokzata felett Michelangelo Pietájának felnagyított másolata látható. Oltárképét Vastagh György festőművész készítette, ennek egyik változata a kolozsvári Szépművészeti Múzeumban lelhető fel. Endrődi Sándor, a 20. század elején még élő, a népnemzeti irányzathoz tartozó költő szép verset írt róla, *Egy oltárkép alá* címmel. A kép történetének érdekessége, hogy a harmincas években a festő fia, restaurálva a műalkotást, az egyik – a könyvet tartó – angyalkában magára ismert.

A minorita rend által gondviselt, Szent Antal védnökségét vállaló templom egyik híres lelkésze volt dr. Wild Endre, aki nagyon sokat tett a magyar művelődésért. Kiadta és szerkesztette a híres katolikus művelődési folyóiratot, a *Vasárnapot*; felépíttette 1926-ban a Minorita Palota udvarában ma is fennálló katolikus kultúrotthont,

amely a két világháború között nagy szolgálatot tett a magyar közműve-lődésnek. Itt működött annak idején a Vasárnap nyomdája és kiadóhivatala, hiszen nemcsak folyóiratot, de könyveket is kiadtak, köztük Kövér Erzsébet versesköteteit, és Wild Endre szerkesztésében, Fischer Aladár előszavával a méltatlanul elfelejtett jeles költő, Dálnoki Nagy Lajos összegyűjtött verseit, valamint számos más szépirodalmi alkotást.

A jelenlegi templom a régi barokk templom helyére épült, amelyből több festmény is díszíti a falait.

A Minorita Palota melletti **Hermann-palota** (7. kép) ha beszélni tudna, elmondaná, hogyan bízta meg Hermann úr, a dúsgazdag pénzember, Tóth András épületszobrászt a századvégen a hatalmas ház művészi díszítésével. A szobrász, mert az is volt, nemcsak féldomborművekkel, de ember alakú figurákkal is ékesítette az épületet, és, hogy a nevéhez méltó munkát végezzen, a kapu íve fölé két külön talapzatra kapuvédő szobrokat állított, egy Herkulest és egy Sámson. Konceptiójának jellegzetessége az alaki tömörség, kissé puttószerűnek formálta meg a két alakot. Mindkettő egy-egy oszlopot tartott. Először, a nyolcvanas években Sámson oszlopa tűnt el, majd a kilencvenes évek elején maga Sámson is. A kilencvenes évek végén Herkulest is levették, állítólag még megvan az egyik földszinti üzletben. A szobrok eltűnéséről Puskel Péter cikkezett többször is, eredmény nélkül, mert a múzeum érdeklődését nem sikerült felkeltenie. Pedig jó lett volna egy-egy másolatot készíteni és visszahelyezni a kapu tetejére, a megmaradt eredetit pedig a múzeumban őrizni, hiszen az országban csak egyetlen szobor emlékeztet a művészre (a szalontai Kossuth-szobor). Szerencsére egy másik épület, amelyet szintén Tóth András készített, még fennáll, de arról majd a Tóth-házak révén szólunk.

Részint a Deák Ferenc, részint a Templom (ma L. Blaga) utca sarkán van az az épület, amelynek Templom utcai felében az első emeleten lakott a Krenner család, amikor a 19. század végén Krenner Miklós (újságírói nevén Spectator) édesapját, mint vasúti főtisztviselőt, ide helyezték. Az „erdélyi vezércikk atyja“, ahogy Ficzy Dénes nevezte az *Arad* nevezetű városkép-könyv nagysikerű

szerzőjét, *Aradi jegyzetek* című hosszabb írásában részletesen beszámol arról, hogyan költöztek át Kolozsvárról, hogyan próbáltak beilleszkedni a megszokottnál különösebb helyzetbe, hogyan szerette meg a várost, és miért fontos Arad a magyarságtudat szempontjából. Spectator szerint a vereség növeli az emberben a helytállás tudatát, a lehetőséget, hogy egyszer győzelemnek is kell következnie. Persze, ma már a név, akár Krenner, akár Spectator, csak a hatvan-hetvenes évjáratúaknak jelent valamit, az ötvenesek nem emlékeznek, a negyvenesek pedig elmentek. A mai harminc, húszévesek pedig csak azt tudják, ami rajta van az Interneten. De azt is lemásolják, olvasás nélkül.

A **Templom utcát** valamikor Szabad Sajtó utcának hívták, mert itt működött az első aradi újság, az *Aradi Hirdető*, s – valamikor – annak a munkatársai mondták ki 1849. március 17-én este, hogy az utca pedig a Szabad Sajtó nevet viselje, hiszen akkor tudták meg, hogy március 15-én Pesten megszűnt a cenzúra. A szabadságharc legendái közé tartozik, hogy 1849 tavaszán a várból kilőtt számtalan ágyúgolyó közül egy a szerkesztőség padlóján kötött ki, az ablakon keresztül berepülve. Másnap a szerkesztő, Schwester Ferenc, ilyen főcímmel hozta a lapot: „Lapunk az ágyúgolyóözön ellenére is megjelent, és meg is fog jelenni.”

A Minorita Palota bejáratával szembeni épület rendeltetését jelzik Rubletzky Géza neves szobrász domborművei: kezüket összefogó gyerekek táncolnak, játszanak. Ez mutatja, hogy valaha óvoda volt. Ma a román tanítóképző gyakorló iskolája (8. kép). A homlokzatán egyetlen megmaradt magyar feliratú tábla van, sőt, fel is újították a feliratot, amelyen Munkácsy Mihálynak, a nagy magyar festőnek állítanak emléket. Az udvaron lévő kis házban volt Szamosy Elek festőművész iskolája, oda járt át Gyuláról az akkor még Leib Miska, akiről senki sem sejtette, hogy valaha Munkácsy néven a század legnagyobb magyar festőjévé női ki magát. Több ifjúkori képe maradt meg, létezik is a helyi Szépművészeti Múzeumban, köztük Kristyori Jolánkának, egy aradi nagykereskedő kislányának bájos, romantikus szerkesztésű portréja.

Az utca baloldali felének utolsó háza is sok-sok emlékről tudna beszámolni. Elmondhatná, hogy tulajdonosa, Török Gábor alispán

innen kísérte érczegységi útjára nagy romantikus írónkat, Jókai Mórt 1858-ban, és itt az udvar keresztpületeében nyílt meg Arad első zeneiskolája 1833-ban, s a következő század húszas éveiben itt volt Balla Frigyes festőiskolája (9. kép). Ha csak a Balla-rokonságot tekintjük alapnak, három jó festő is kikerült, sőt az utolsó, József, a nagybányaiak utolsó generációjában is ott volt. Balla Frigyes képei ma különleges aukciós ritkaságok. Egyik fia viszont nem lett festő, hanem újságíró és költő, Balla Károly, az aradiak számára a negyvenes években Karcsi, aki remek riportokban próbálta felrázni az akkor már ritkulni kezdő aradi magyar közönséget.

A Zeneiskola jubiláris évében, 1933-ban Goldziher Henrik írta meg az intézmény érdekes történetét, bemutatva fejlődését, s hogy innen indult az Aradi Filharmoniai Társaság. Sajnos a könyvecskét nem fordították le az államnyelvre, ezért adatai ismeretlenek sokak előtt.

Ezzel az épülettel szemben van a hadkiegészítő katonai parancsnokság épülete, amely tulajdonképpen a **régi postaépület**, s csak a nyolcvanas években vált katonai intézménnyé, különben a hetvenes években a városi könyvtár működött benne. Költöztetésekor számos értékes anyag tűnt el a könyvtár épületéből, vagy útközben, köztük az első Arad megyei író, Perecsényi Nagy László több mint kétezer oldalas Naplója, amit még a hatvanas évek végén Ficzy Dénes nemcsak látott, de amiből dolgozott is. A Naplót a 19. század nyolcvanas éveiben egy körösbölgényi görög katolikus lelkész adta át Márki Sándornak, aki több mint nyolcvan százalékát az írásoknak leközölte a budapesti Nyelvészeti Folyóiratban. Szerencsére, hogy legalább ennyi megmaradt, hiszen ebben a naplóban voltak feljegyezve a megye helynevei, ezért nevezte Szabó T. Attila professzor Perecsényit az első magyar helynévkutatónak. Szegény Perecsényi, Kazinczy kigúnyolta (epigrammát írt róla Az izéhez címmel). Az utókor elfelejtette, csak a kilencvenes években állított emléktáblát tiszteletére az új borosjenői református templomban a Kölcsey Egyesület. Emlékezzünk rá sírfeliratával, amit önmagának szerkesztett: „Életem írás volt, munkámnak más veszi hasznát / Nevem a maradék áldani fogja, tudom”. (Ki tudja, talán ez is megtörténik!)

A régi posta melletti épület a 19. század végén az *Arad és Vidéke* szerkesztősége volt (10. kép). Szép fakeretes portálját kivették, az ablakot befalazták, pedig valamikor mögötte állt Gárdonyi Géza íróasztala, ahogy azt Ficzy Dénes nevezetes városnéző sétáin mutogatta és elmesélte azt is, hogy a nagy író eltanácsolták Aradról, mondván, nincs stílusa. Ennek pedig az a története, hogy Gárdonyi nem szerette a szenzációhajhászó bulvár-típusú sajtót. Egy pécskai tűzvész alkalmával történt tragikus balesetről, amikor egy anya és két gyermeke bennégett a házban, s a segítségükre siető apát egy égő gerenda ütötte agyon, Gárdonyi az egész ügyet három sorral intézte el, pedig a szerkesztő egy egész oldalt tartott fenn számára. Különben is az író délutánonként a régi zsinagóga mögötti ház földszintes ablakában ült és furulyázott. Ezzel is különbözött az újságírók többségétől, hiszen nem éjszakázott, nem pezsgőzött, nem lumpolt. Hogy aztán volt stílusa, vagy nem, azt az utókor már rég eldöntötte, hiszen *Az én falum* novellái, majd az *Egri csillagok*, s többek között az *Ida regénye* azt bizonyítják, hogy egy aradi főszerkesztő is tévedhet.

A Templom utca megszakad a vége felé, és jobb felől a **Könyök utca** nyílik belőle. Ebben az utcában, a most garázsoktól benépesített, akkor még üres telken valaha szép nagy épület állott, Milics szerb nagykereskedő háza, amelynek tágas raktárában valamikor az 1794-es években tartották a minoriták diákjai az első iskoladráma előadásokat. Hírek szerint a legelső magyar nyelvű színházi előadást is itt tartotta a nyolcszázas évek elején Kelemen László, vagy Sándorffy társulata, de erre vonatkozólag sok az ellentmondó információ. Még az utolsó hiteles kutatók, Sárbut József és Ficzy Dénes is ellentmondanak egymásnak. De ez nem akadályozza a legutóbbi megyei monográfia színháztörténeti oldalainak szerzőjét, hogy ide helyezze Hirschl Jakab házát, holott a ház ma is áll a volt Simonyi utca sarkán, és mellette ott van annak a színháznak az épülete is, amelyet 1817-ben építettek, és először német, majd magyar színtársulat lépett fel 1874-ig, s amely az ország első filmszínháza volt 1909-től.

Ugyancsak a Könyök utca bal oldalán ma is fennálló földszintes erkélyes épületben alakult 1881 decemberében a **Kölcsey Egyesület**,

amelynek első elnöke Tabajdi Károly főispán volt, s az első titkára a hírneves történész, Márki Sándor (11. kép). Itt volt az első könyvtár s az irodák is, innen költözött az Ereklýmúzeum az új színházi épületbe, majd az egész egyesület az 1913 őszen megnyitott Kultúrpalotába. Egy nevezetessége még van az épületnek, jobban mondva kettő. E ház előtt állították fel az első gázlámpát, és annak az oszlopára akasztották 1848 nyarán az első elfogott osztrák kémet.

A Templom utca bal fele szintén sarokban szakad meg. A volt Állatorvosi Egyetem impozáns épülete áll előttünk, nagykapuját, ha kinyitják, a bal szélső falon fekete emléktábla tanúskodik, hogy a műsák és tudományok számára itt emelt épületet a minorita papság és az aradi polgárság. Egyetlen fal maradt meg a régi minorita fiúgimnázium épületéből, amely az 1700-as évek végén, 1800 első két évében épült, és amelyet 1803-ban meglátogatott Ferenc császár is, lányával, Mária Lujzával, ahol a tanuló ifjúság és a papság nagy ünnepélyességgel fogadta a zivataros idő ellenére. Innen a városi börtönhöz mentek, ahol a császár a szokásnak engedelmességgel, megkegyelmezett egy rablógylkosnak. Aztán meg sem várva a szürkületet, a felséges menet továbbhajtott Temesvárra, ahol éjszakai pihenőjüket tartották.

Az utcát Fábíán utcának is hívták egy időben, ugyanis a másik végében, ugyancsak saroképületben, de a bal sarkon van a híres reformkori író, műfordító, ügyvéd, **Fábíán Gábor** (átépített) háza (12. kép). Itt élt a jeles polgár 1847 és 1877 között. Ficzy Dénes az épületet Arad legirodalmibb házának nevezi, mert valóban a 19. század leghíresebb írói, költői fordultak meg benne. Kezdhetjük a névsort Petőfivel, aki 1847-ben Bangó Péter költő, újságíró barátját látogatta meg, aki a Fábíán családnál nevelősködött. Vörösmarty, aki már pesti jogász korából jón volt Fábíánnal, többször is meglátogatta. 1829 augusztusában a világosi tragédia után e ház pincéjében bújt meg a költő és sógora, a híres kritikus, Bajza József. Innen menekültek, Fábíán társaságában Nagyszalontára, ahol Arany Jánossal együtt bujdosnak néhány napot, Toldi Miklós módjára a szalontai nádasokban (a nagyszalontai állomás mellett még látszik a híres nádasok egy kis maradványa). Többször látogatta meg aradi lakásán Fábíánt Gyulai Pál, a kor híres irodalomkritikusa, Greguss

Ágost akadémikus, Arany balladáinak tudományos elemzője, de tiszteletét tette Lévay József, Endrődi Sándor, állítólag Arany László is, hiszen édesapja, Arany János 1848 őszi aradi nemzetőr korában többször is volt a Fábián-házban. 1890-ben emléktáblát kapott az épület, amelyet a harmincas évek nacionalista türelmetlensége szétvert, pedig Fábián, mint ügyvéd, a világsi román jobbágyok ügyes-bajos kérdéseinek megoldásában sokat segített. Mint országgyűlési képviselő beszédeiben a nemzeti türelmetlenség ellen intett, ahogy ezekre a kérdésekre világosságot derített Glück Jenő, a nemrég elhunyt aradi történész, aki nemcsak közölte, de le is fordította a Fábián-beszédeket, hogy azok is értsék, akik csak hiányos értesüléssel bírnak Arad 19. századi legnagyobb magyar kulturális személyiségéről.

A Fábián-ház jobb oldala a Három Fekete Ló utcára néz (ma Ștefan Cicio Pop utca), az impériumváltás egyik harcosa, ügyvéd, az utca névadója. Régen Csaló-köznek nevezték, mert hét ügyvéd is lakott benne. Nevezetes közülük dr. Desseanu, akinek ugyancsak sarokháza emléktáblával jelölve hirdeti, hogy az 1860-as években, amikor a királyi Pascally-társulat is játszott az Aradi Színházban, annak sűgője a már szárnyait bontogató fiatal Mihai Eminescu, a házigazda vendégeként itt szállt meg (13. kép). Különben dr. Desseanu, a román értelmiség kiváló képviselője törzsasztallal bírt a Vadászűrtben, de a román értelmiség másik vendéglőjében, a Daciában is.

A Desseanu utca jobb oldalának sarkán egy kis tér előtt bizonyos részben átépítve, de klasszicista jellegét megőrizve áll **Nagy József háza** (14. kép). Tulajdonosa az első óvó bácsik közé tartozik, ahogy ezt Barabás Béla *Emlékirataim* című könyvében is elég részletesen megírja. Nagy József, a valamikori aradi utcai harcokban is részt vett (1849. február 8-án) honvédhadnagyi rangban. Néhány hónapi bujkálás után felmentették a hazaárulás vádjától.

Pesten végzett szakképzett kisedővóként az 1850-es évek elején nyitotta meg óvodáját, és feleségével együtt évtizedekig tanították, oktatták az aradi polgárok kicsinyeit. Nevükhöz fűződik az is, hogy az aradi honvéd gyalogezred forradalmi zászlaját testükre csavarva hordozták éveikig, míg aztán a kiegyezés után megvallották az igazat.

Számtalan házkutatásban volt részük, de senkinek sem jutott eszébe, hogy hirtelen mitől kerekedett kövérre Nagy bácsi vagy Nagy néni. A zászló az Erekllyemúzeumban, az 1909-es leltárban még benne volt. Hogy most megvan-e, ki tudja?

A volt óvoda épülete előtt az 1860-as évek közepétől Arad egyetlen barokk szobra állt, a Nepomuki Szent János, a vizek és molnárok védőszentje. Szent János-napon a szobor fából készült másolatát megcsónakáztatták az aradi molnárok. Ezt az eseményt nevezték János-úsztatásnak. A kilencvenes évek elején a szobrot kétszer is megrongálták. Ez készítette az akkor még működő Aradi Műemlékvédő Bizottság elnökét, Bagarus doktort, hogy lépéseket tegyen a szobor restaurálása érdekében. Sajnos hirtelen halála elodázta a munkálatokat, de végül is az RMDSZ, a Városi Tanács restauráltatta, sőt, másolatot is készíttetett (de kevésbé sikerültet). Az eredeti szobor most a minorita templom előcsarnokában található, a másolat viszont védetté nyilvánítva van a szépen elkerített téren. Sajnos, bár színesnek kellene lennie, mert minden ismert Nepomuki-szobor színes, sem az eredetit, sem a másolatot nem színezték. Pedig a restaurálás előtti szobron jól kivehetőek voltak a színes festékmaradványok.

Ha a tértől jobbra fordulunk, a Püspökség utca 40–42-es szám alatti iskolaépület tulajdonképpen a régi Zárda. Híres lánynevelő intézet volt, 1926-ban az apácák egy kétemeletes udvari épülettel is gazdagodtak, mert a volt leánygimnáziumot még 1919-ben átvette a román állam. A Zárda épületében működött az utolsó magyar tanítóképző, mert az 1913-ban, Eötvös Loránd által felavatott tanítóképző épülete szintén állami tulajdonba került. Persze a magyar tanítóképző is megszűnt a hatvanas években, s lett belőle előbb magyar, majd vegyes elemi iskola. Jelenleg az 1-es számú román tannyelvű, Eminescu nevét viselő épület, de újból a Római Katolikus Egyház tulajdona lett, akár a Csiky Gergely Líceum. Az iskolával szembeni sarkon álló emeletes ház ormán a genfi címerállat, az oroslán fekszik. Az építető nagyon gazdag pék így akart magának hírnevet szerezni.

Ugyancsak a mostani Püspökség (Episcopiei) utcában, a Zárda utáni második épületben a 46-os szám alatt lakott néhány évig a

Királyi Főreálgimnázium híres tanára, Márki Sándor, majd (1871-ben jött Aradra) a nyolcvanas évek végén átköltözött a főtéri **Bingház** első emeletére, ahol – bár rövid ideig – lakótársa volt Reviczky Gyula, az akkor már ismert fiatal költő, aki itt írta *Apai örökség* című kisregényét, amely nagyrészt önéletrajzi elemeket tartalmaz (15. kép). De térjünk vissza Márkihoz. A fiatal történész számos aradi vonatkozású adatot, oklevelet gyűjtött össze, folytatta Perecsényi és Fábrián monografikus tevékenységét, aminek eredménye a századforduló kétkötetes *Arad város és Vármegye* ma is használható monográfiája volt. De megírta az aradi nemesi családok történetét, amely kéziratban a helyi megyei könyvtárba került a Kölcsey Egyesület tulajdonából. Nemcsak tagja, de alakulásától, 1881-től titkára is az egyesületnek, majd a század utolsó néhány évéig, a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanára lett. Nagy szakértője a Dózsa-féle parasztfelkelés aradi vonatkozásainak, megtalálta Perecsényi Nagy László hatalmas terjedelmű naplóját a körösbökényi plébánosnál, s a Kölcsey Egyesületnek adományozta, de az 1890-es években a budapesti Nyelvészeti Közlöny több számában is leközölte a napló nagy részét. Így maradt meg, mert az eredeti az Arad Megyei Könyvtárból költözködés közben eltűnt. Az impériumváltás után az egyetemmel átköltözött Szegedre, de lakást nem kapott, s a gyulai Márki-Zay családnál láttam egy fényképet a vagonlakó Márki Sándorról. Életét, élményeit hatalmas naplófolyamban írta le, s az aradi tartózkodást is részletesen megörökítette. Tudomásom szerint a Napló a gyulai múzeum tulajdonába került. Érdemes lenne kiadni, hiszen a 19. század közepétől foglal össze eseményeket, egészen a 20. század húszas éveig.

Most pedig térjünk vissza a Fötérre, hiszen a Hermann-palotánál hagytuk abba az ottani épületek bemutatását. Egy érdekes személyiség lakott a palota egyik kiadott lakásában, dr. György János, unitárius teológiát végzett lelkész, de otthagya szakmáját, hivatását és a húszas években magyarra fordított, elsőként, egy indiai yoga könyvet. Különben Ficzy Dénes a mezítlábas apostolnak nevezte, mert télen-nyáron egyaránt cipő vagy szandál nélkül járt. Egy téli délután lement a postára, s hónapok múlva kapott tőle a

család egy levelet Nepálból, a Himalája tövéből, hogy az öszvérhajcsárok állatnoszogató káromkodásait tanulmányozza, mint fontos pszichikai tényezőt. Több hír nem jött róla, egyébként egy angol és egy francia egyetem díszdoktoraként is ismert pszichológusnak tartották.

A Korzónak ezen a részén még érdemes foglalkoznunk a Fischer Eliz által épített Izraelita Leányárvaházzal, a jelenlegi Nőgyógyászati Klinika épületével. Az épület homlokzatán fenn van az alapító neve, jó megfigyelő még kiveheti a nagybetűs feliratot (és az évszám, 1902). Az építtető, alapító, Fischer Eliz, az aradiak számára csak Lizi, a város egyik leggazdagabb háztulajdonosa volt. Seidner Imre anekdotáiban úgy szerepel, mint egy nagyon zsugori asszonyság, aki saját kezűleg szedte össze a házbéceket és vitte el egy kopott nagykendőbe csomagolva a bankba. De csak akkor mosolyodott el, amikor sikerült a pénztárost becsapnia egy hússzal. Árvaháza bizonyítja, hogy zsugoriságát egy ma is az emberiség javát szolgáló épület létrehozásával kompenzálta.

A Hermann-palota és a Fischer Eliz-féle épület között van a **Czigler-palota**. A Czigler család kis palotáját (16. kép) ma a Goldiș Egyetem jogi kara vette tulajdonába, egy emléktáblával megjelölhetnék, mert bár a család Gyuláról költözött Aradra, Czigler Antal nevéhez fűződik az Ortodox Katedrális 1861-es építése, amikor még Goldiș János volt a templom esperese. A testvére, Czigler Győző egyetemi tanárként egy díszes könyvet is kiadott, címe: *Az építészet története. A Cziglerek sírkertje a Felső temetőben található, benne Czigler Antal sírjával, míg Győző a Kerepesi temetőben nyugszik.*

Utolsó épületként ezen a soron a híres **Neumann-palotát** említeném, jobban mondva a Neumannok egyik palotáját, amelynek mahagónival bélelt ebédlője ma a Goldiș Egyetem díszterme (17. kép). Arad iparbárái, a Neumannok a Temes megyei Végváron vásároltak nagykiterjedésű földbirtokot, onnan a család előneve is, a Végvári.

A Neumann-vagyon megalapozójának életéhez számtalan történet és legenda is fűződik. Például a következő: amikor I. Ferenc József 1885-ben az Országos Kiállításra Aradra jött, több érdekes-

séget is megtekintett. Ezek között volt a Neumann-gyár is. A gyárkapuban Neumann Ede várta a császár-király fényes kíséretét, s amikor I. Ferenc József kiszállt a hintóból, a gyártulajdonos izgalomban kezét nyújtott az uralkodónak, aki, mint a spanyol etikett védelmezője, nem fogadta azt el, viszont alaposan bejárta a gyártelepet. A végén kérdéseket tett fel, amelyeken látszott, hogy érdeklik a befektetések, aztán két kézzel egyszerre hosszasan kezét rázott Neumann Edével, ami abban a korban több mint kitüntetés volt. A Neumann családhoz sok jótékonyági és kulturális alapítvány fűződik, sőt, az aradi futballesapat létrejötte is.

A Neumann-palota főkapuja mellett Bartha Lulunak elegáns férfiszabó üzlete volt. A tulajdonos komoly autogram-gyűjtő hírében állott. Külföldre is kiment gyűjteni. Állítólag megszerezte a pápa és II. Vilmos német császár aláírását is. Kéziratgyűjteményét Aradon mindig magával hordta egy kis táskában. Végül is a gyűjtési szenvedélynek köszönhetően külföldön telepedett le, előbb Franciaországban, majd Angliában, mondva, sokkal jobbak a gyűjtési lehetőségek, de a szabóságot ott is fenntartotta, és állítólag az udvari szabóságig vitte.

A Neumann-palota sarokra épült. Egyik sarka a Fötér, másik a volt Széchenyi István (ma Horia) utcába vezet. Az is kettéválk. A Püspökség és Horia utca sarkán áll a **Szántay-palota**, amelyet Arad nagy építész, Szántay Lajos maga számára tervezett (18. kép). A gyönyörű szecessziós épület fő díszai a nagyszerű kariatidák, amelyek a palota középső traktusát tartják. Szántay Lajos a mai Arad főtere és legjelentősebb épületeinek tervezője. Nevéhez fűződik a Bohus-palota; a Kultúrpalota; az evangélikus-lutheránus templom; a Neumann-szövőgyár; a volt Munkakamara épülete; a Simay-fürdő; az Arad–Csanádi-palota Maros felőli épületrésze; az Eminescu (volt Deák Ferenc) utcai Diacezana épülete; a belvárosi református templom kibővítése; a Luther-palota és lutheránus templom; a Róth-féle szecessziós villa a mai Cloșca (volt Szent László) utcából és számos magánépület, villák, terményraktárak és többek között a mikelakai Földes-féle szappangyár.

Egy 1956-ban Ficzey Déneshez intézett levelében mindezeket felsorolja, és azt is, hogy már 84 éves (1956-ban), és feleségestől

egy szobácskában él, segélyek nélkül, főleg azon könyvek és tárgyak árából, amiket kénytelen volt és lesz eladni. (Pl. a Handbuch der Architecture-t a Nagyvárad Püspökség vette meg, 525 lejtért. Az aradi múzeum 1599 lejt adott a Kultúrpalotára vonatkozó tervekért, valamint régi várostérképekért és fényképekért.)

Sírja már nehezen található, csak az azt jelző kis tábla van meg, ugyanis rátemetkeztek, bár utcanévet kapott. (Az ötvenes évek vége felé egy 350 lejes szociális segélyt kért a Városháza akkori hatalmasaitól.) Igaz, hogy Ludovic Szántay van kiírva, de halála után utcanév lett a legnagyobb aradi építész neve.

A Neumann-palotával szemben, az utca másik felén áll (a régi városi Sópajta és az elé állított Nepomuki Szent János-szobor helyén) a **városháza** épülete (19. kép). Ficzay Dénes előszeretettel említi, hogy mögötte az ötvenes években még vadkacsákra vadásztak.

Az épület Lechner Ödön nagynevű magyar építész tervei szerint készült volna el, ha közben a helybeliek nem módosítanak rajta. Egyik vélemény szerint azért, mert akkor épült az új színház is, és nem volt elég anyag, mások szerint egyesek elpanamázták a szállításokat, így aztán a második emeletből csak a toronytartó rész maradt, míg az épületet kiemelő lépcsősor sem lett megépítve. Az aradi építészek által módosított terv miatt Lechner Ödön nem is jött le az átadásra, hanem, mint később dr. Barabás Bélának elmondta, most is (századvég) szégyenkezik miatta. Ennek ellenére az épület szép, tükrözi a század második felének építészeti törekvéseit, ami a stílusárnyalatokat illeti, és Krenner Miklós, aki Spectator néven írt Aradról városkönyvet, pozitívan értékeli az épületet, de kiadatlan *Aradi jegyzeteiben* is szépen ír *A torony alatt* címen erről.

Márki Sándor írja Naplójában, hogy amint megérkezett Aradra, miután leadta kinevezését a tankerületi főigazgatónak, első dolga volt felmenni a városháza tornyába, ismerkedni Araddal. Akkor még megvolt az a jó szokás, hogy lehetőséget adtak tornyokba, magas épületekre felmenni a nagyközönségnek is. A torony egyik nevezetessége, hogy a parkra néző órát a régi városháza tornyáról hozták át, mondja az egyik variáns, a másik, hogy egy szomorú apa Gizella nevű lányáról elnevezett órát szereltetett a Salacz park felőli részre. Salacz Gyula különben Arad egyik leghíresebb polgármestere volt

a 19. század utolsó évtizedeiben. Nagyon szigorú volt önmagával is. Feljegyezték, hogy amikor a város vízvezetékekkel való ellátását és csatornázását egy angol cég a versenytárgyalások után megnyerte, egy ezüst gyertyatartóval akart a polgármesternek köszönetet mondani, de Salacz Gyula elhárította az ajándékot, sőt, kérte a tanácsot, helyezték őt fegyelmi alá, és a szerződést semmisítsék meg. A tanács viszont egyiket sem tette, mert biztos volt a polgármester becsületességében, a szerződés pedig előnyös lévén a városra nézve, maradt a régiiben. A városháza különben 1871 és 1876 között épült. Azokban az években három nagyszabású épülettel gazdagodott a város, amelyek között ott volt az új színház és a Lyceum is.

Később, a század végén két új épület került a városháza mellé, mintegy közrefogva azt. Az egyik a neobarokk **Pénzügyi Palota**, melyen a homlokzati timpanonban trombitát fúvó angyalok szobrai vannak. Kissé lapos, de a korra jellemző, hogy a hatvanas években, amikor az Egészségügyi Technikumnak adott helyet az épület, azt mesélték, amennyiben egy lány belép vagy elhagyja az épületet, akkor a trombitákat megfűjják az angyalok. Ez nem történt meg, de a hetvenes években cigarettázó lányok felgyújtották a padlás-feljárathoz helyezett régi irattárat. Szerencsére nagy anyagi kár nem keletkezett, csak csúnya fekete füst jött ki a szellőzőnyíláson. Persze mindenki megijedt, de csak az ijedtség volt nagy.

A városháza másik oldalán az ACSEV (**Arad–Csanádi Vasúti palota** áll (20. kép), tervei részint Ybl Miklós, részint Jiraszek Vilmos aradi építész (a Lyceum építője) irodájában készültek (a Maros felőli épületrész tiz évvel később Szántay Lajos tervezte).

Az épület különlegessége, hogy belső falait szebbnél szebb freskók díszítették, de egy átfestéssel megoldotta az új rendszer az ügyet, s csak egyetlen freskó maradt, amely a lépcsőház mennyezetét díszíti. Alkotója állítólag Pálya Celesztin, s egy férfit ábrázol, aki vaskézzel irányítja a vasutat jelképező sárkányt az előtte lévő síneken. Sajnos beázások is vannak már rajta, de hátha észreveszi valamelyik hozzáértő városatya, és megszavaznak a restaurálására valamicske összeget. Az udvaron levő földszintes házban volt sokáig

az *Aradi Közlöny* szerkesztősége, ahogy az a már erősen megkopott homlokzaton látszik. Udvarában még két majdnem ép régi gázlámpa van, meg lehetne javítani, hiszen csak az üvege tört össze. (Megjegyzendő, hogy ezt már 1990 márciusában az első Havi Szemlében megírtam, akkor még épebbek voltak a lámpák.)

A városháza és a Pénzügyi Palota felé haladva útba ejtjük a volt Kereskedelmi Akadémiát (ma ugyancsak közgazdasági jellegű), majd a leányliceumot, amelyet Elena Ghiba Birta asszonyról neveztek el, aki a román leányoktatás elkötelezett híve volt. A probléma csak annyi, hogy román leányliceum már volt, éspedig a Deák Ferenc (ma Eminescu) utca vége felé. Az lett a Tüdőszanatórium, egy csere folytán.

A Maros partján, közel a vizet övező gát-sétányhoz fekszik a város egyik, szerintem nem is egyik, de legimpozánsabb épülete, az 1913-ban átadott **Kultúrpalota** (21. kép).

Az épület felállításának kérdését már 1903-ban felvetette Varjassy Árpád, a Kölcsey Egyesület elnöke. Többévi huzavona után végül is 1909-ben határozott a városi tanács az építkezés megkezdéséről. Támogatásként a város millenniumi emlékalapját, negyvenezer koronát ajánlottak fel, majd még ugyanannyival megpótolták. A Közoktatási Minisztérium százötvenezer, Arad megye húsz ezer koronával járult hozzá az építkezéshez. Megjegyzendő, hogy az államsegélyt a Kölcsey Egyesületnek, mint kezdeményezőnek utalták ki, hogy általa valósuljon meg az állami finanszírozás. Telekként a Baross parkot választották. Szántay elhatározta, hogy a palota egyes részeit a történelmi korok építészetének megfelelően alakítja ki. Így lett a bejárat klasszicista, a hátsó részek stílusa az olasz reneszánsz, a francia gót, a nyugati román és a francia barokk első periódusa, az úgynevezett fontainebleau-i stílus. Az építész, amikor megkérdezték, miért használt különböző építészeti stílusokat, azt felelte, hogy úgy érezte, hogy a többi alföldi városban sohasem használtak hasonlót. Dr. Barabás Béla megmozgatta a minisztériumok illetékeseit, az államsegély megduplázódott, és a városi közgyűlés még azt is kimondta, hogy vállalja az új intézmény fűtési, világítási és fenntartási költségeit. 1910 szeptemberében tizenegy különböző vállalkozó nyerte a versenytárgyalások egyes pontjait.

Az építkezés vezetésével és felügyeletével magát a tervező építész, Szántay Lajos építész bízta meg.

1913 végére a munkálatok annyira haladtak, hogy megkezdődött a Kölcsey Egyesület különböző gyűjteményeinek átszállítása az új helyiségekbe. Így került át az Ereklýmúzeum, a könyvtár, a képtár, kiegészítve a Fábíán- és a Lonovics-képtárakkal és helyi gyűjteményekkel, amelyeket az egyesület részint vásárlásból, részint közadakozásból szerzett. Az egyesület első ülésén, amelyet az új Kultúrpalotában tartott, felkérték dr. Varjassy Árpádot, fogadja el a Kultúrpalota első, igazgatói tisztjét. Ezt a javaslatot a városi közgyűlés is tetszéssel fogadta.

Az ünnepélyes megnyitóra október 25. és 26-án került sor. Az október 25-i esti megnyitó hangversenye előtt a prologot nem más, mint Jászai Mari, a Nemzeti Színház híres tragikája mondta el, s nem kisebb mester írta a szöveget, mint Herczeg Ferenc. Utána Handl Vilmos, a Filharmónia elnöke szólalt fel, majd következett a zene. Nem kisebb művész vezényelte az erre a célra írt Ünnepi nyitányt, mint gróf Zichy Géza, a híres félkezű zongoraművész, akinek Dolores c. művét nagy sikerrel mutatta be néhány évvel azelőtt ugyanez a zenekar. A hangverseny többi részét a rendszerített karmester, Zellner Sándor vezényelte, többek között Goldmark-, Schubert-, Bizet-műveket, s a hangverseny záró darabja Beethoven Házavatás nyitánya volt. Ekkor tapasztalhatta a közönség, hogy Európa – akusztikailag – legtökéletesebb termében hallgathat zenét. Másnap délelőtt került sor az avatóünnepségre. Előbb a polgármester, Varjassy Lajos beszélt, majd Rákosi Jenő főrendiházi tag a kormány képviselőjében üdvözölte a jelentős eseményt, majd következtek az Akadémia és különböző társaságok részéről a rövid, üdvözlő szónoklatok, végül a város a Kultúrpalota szellemi vezetését átadta a Kölcsey Egyesületnek.

Az épület külső megoldásaihoz megfelelő belsőépítészeti munkákban is nagy része volt Szántay Lajosnak, s ezt a munkát remekül egészítették ki a fiatal Rubletzky Géza domborművei, amelyek nemcsak szépek, de a modern formai újításokat is tartalmazzák.

Sajnos Varjassy Árpád korán elhalálozott, utána Fényes Dezső vette át a palota igazgatását, de ő is elég hamar távozott az élők

sorából (1917-ben), öngyilkosság révén, de még rendezni tudta Echaradt Sándor segítségével a híres Csáky Júlia grófi könyvtár francia könyveit, amelyek az Atzél-féle könyvtárból kerültek a Kölcsey Egyesület birtokába. Fényes halála után nagyon kapacitálták Gárdonyi Gézát, aki valamikor aradi újságíró volt az *Arad és Vidékénél* (de az akkori főszerkesztő kiderítette, hogy nincs stílusa, ezért hagyta itt Aradot). Végül is nem jött, de folyt az első világháború, és csak ideiglenes igazgatások történtek, 1919-ben (májusban) bejött a román hadsereg, s még a végső döntés előtt a líceumok, a Kultúrpalota, kaszárnyák, a városháza, megyeháza stb., stb. az új hatóság birtokába kerültek. Így maradt a magyarság iskolahelyiség és kulturális intézmények nélkül, amelyeket részben 1926-ig sikerült valahogy újratertemnie. 1923-ban a katolikus gimnáziumot (22. kép), 1926-ban dr. Wild Endre minorita rendfőnőknek hála, a Minorita Kultúrházat, amelynek funkcionalitása ismét meg van kérdőjelezve, s a Kölcsey Egyesület két kis terembe összeszorulva sok ezer kötetes könyvtárával abban a helyzetben van, hogy újból sehova sem tartozik, mert a Kultúrpalotában van ugyan múzeum, de az még ma sem az Erekyemúzeum, és a Filharmónia is ott működik. Létezik a könyvtár is, a Kölcsey Egyesület által adományozott könyvekkel, de az adományozó neve nem szerepel, a képtár is, a Kölcsey által szerzett képekkel, de itt sem szerepel az egyesület, mint adományozó. Talán egy értelmesebb jövőben...?

Most térjünk vissza a Pénzügyi Palota mellett, s forduljunk vissza a templom irányába, hiszen a korszónak ezen az oldalán is vannak említésre méltó épületek. Az első pont a sarok utáni második épület, a volt **járásbíróság**, amely után most az Astoria Continental Szálló következik, s utána egy pontosan olyan épület, mint a járásbíróságé (23. kép). Csakhogy az a 19. század első két évtizedében épült, és a vármegyeháza hivatalait rejtette magában. A járásbíróság jó húsz évvel épült késői ikerként, hiszen centiről centire egyeznek, ugyanaz a klasszikus stílus, szín, kiképzések. A mostani szálloda helyén volt az Erzsébet park, vaskerítéssel bekerítve, mert vadaskert is volt, s közepén állt a szép márványlépcsőkön megközelíthető, ugyancsak márványoszlopon álló Erzsébet királyné szobra, Zala György műve.

A szobor most a makói múzeum kertjében, meghitt környezetben gondolkodik az idők múlásán.

De térjünk vissza a járásbíróságra. A forradalom és szabadságharc előtti években itt dolgozott bíróként a borossebesi származású Sárosi Gyula költő, aki először kedvezőtlen véleményt mondott az akkor feltűnő Petőfiről, de később őszintén bevallotta tévedését, és mindhalálg híve maradt a költőnek. Sárosi Aradról Pestre került Kossuth társaságában, s ott írta meg páros rímű tizenkettesekből álló verses-krónikaként a harcok történetét, amiért távollétében halálra ítélték. Sokáig bujdosott, majd elfogták Gyöngyösön, s Kufsteinbe, aztán a pesti Újépületbe került. Kiszabadulva hazatért, de újra írt egy verset Krinolin címmel, amiben újfent a császárkirály édesanyját, Zsófia főhercegnőt bírálgatja. Az aradi Csiga vendéglőben felolvasott verset valamelyik „jóbarát” besúgta, s a költőt újra letartóztatták. 1859-ben szabadult, és 1861-ben bomlott elmével, egy ködös októberi éjszakán megfagyott egy pesti utcán. Sebesi házukat lebontották, a márványtábla összetört, ezt kívánta pótolni a Kölcsey Egyesület, amikor 2000-ben emléktáblát állított számára a borossebesi református templomban.

Azért vidámabb történetek is vannak a járásbírósról. Például dr. Nagy Sándor ügyvéd gyerekeit megugatta dr. Baross Ferenc főbíró kutyája. Nagy doktor megállította a kutyát sétáltató hajdújelöltet, s megkérdezte: – Kié ez a kutya? Nagyságos doktor Baross főbíró úré – volt a válasz. Igen? Hát mondd meg a nagyságos doktor Baross főbíró úrnak, ha még egyszer erre hozzák a kutyát, agyonütöm. Ezt én izenem, doktor Vadász Ármin ügyvéd.

Dr. Vajda István ügyvéd nagyon szórakozott ember volt. Egyszer meglátott a járásbírótság egyik asztalán egy halom pénzt. – Ni, pénz! – mondta, és zsebre vágta az egész summát, majd hirtelen kapcsolt, visszatette az asztalra s azt mondta: – Nem is olyan sok!

Ornstein Árpád büntető járásbíró egyik ítéletét nemtetszéssel fogadta az ügyfél, és meglóbálta a kezét. Ornstein beíratta a jegyzőkönyvbe, hogy az alperes kézlendetéssel távozott. Szondy Béla anyakönyvvezetőről jegyezték fel, hogy társasággal nem látták. Minden este vendéglőben volt, de mindig egyedül, és saját magától kérdezte halkán: Na, iszunk még? Hivatalában pedig mindig így

tette fel a kérdést az ügyfélnek: – Neve magának? – Születési éve magának? – Anyja neve magának?

Volt egy nagyothalló járásbíró is, aki mindig gyanakodott, hogy észreveszik hiányosságát, ezért úgy tett, hogy mindent hall. Egyszer leesett egy okmánybélyeg az íróasztaláról, egy fiatal ügyvéd odaugrott és felvette, de az öreg azt mondta: – Nem kell sietni, hallottam, amikor leesett, úgymint felvettem volna!

A másik ikerépület, jobban mondva időben az első, az Erzsébet park utáni, de már 1817-ben felépült vármegyeháza. Nagy kortes harcok szemtanúja, híres főispánok székhelye, hogy csak az egyik legnagyobbat, Tabajdi Károlyt említsük, aki, míg Salacz Gyula a várost rendezte, ő a megyét igyekezett megreformálni. Hajthatatlan, de nagyműveltségű férfiú volt, mi sem bizonyítja jobban műveltségét, mint a Kölcsey Közművelődési Egyesület megalakítása, s az első elnökség vállalása is. 1919-ben itt alakult meg a Károlyi Gyula vezette bábkormány, amelyben Barabás Bélának minisztersége volt, de a román hadsereg az egész kormányt leplombált vagonban tartotta a határon, s mire kiszabadultak, már nonszensz lett volna egész tevékenységük. Ezek után alakult meg a szegedi kormány, s vállalta Horthy Miklós a fővezérséget, majd a kormányzóságot. Az épületben 1945 után különböző pártfunkcionáriusok működtek, aztán újságok szerkesztősége lett. Itt volt az egyetlen aradi magyar újság, a Vörös Lobogó szerkesztősége és a Romániai Magyar Dolgozók szomorúvégű szervezete, az úgynevezett Tapsoló Magyarok Szövetsége. Volt egy román szerkesztőség is, ma is van, és az Aurel Vlaicu Egyetem székhelye, valamint a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt székháza. Falán emléktábla hirdeti, hogy aradi ügyvédek itt mondták ki az egyesülést.

Az épület utáni sarkon van a régi Neumann-palota, amelynek árkádos földszintje nosztalgiával tölti el mindazokat, akik Krúdy-regényeket olvasnak.

Tovább menve a Népművészeti Iskolát találjuk, utcai frontján volt a román értelmiség másik találkozóhelye, a Dacia kávéház, Vasile Goldişnak a törzsasztalával. Néha megjelent Ioan Suciú és Pop Cicio István, de ők inkább a Vadászkiállításnál tartottak ki. A későbbi

bodegás, Löwi Náci is felszolgált itt, és emlékirataiban megemlékezik a másik Löwiről, Árpádról, aki be-betért ide egy feketés-konyakra híres malaclopó köpenyében, kezében a kis orvosi bőrtáska, amelybe hírhedten híres obszcén verseit tartotta. Így formázta őt meg terrakottába Rubletzky Géza. Különben a Löwi név Réti László akadémikust, a Magyar Nemzeti Múzeum éremtáranak őrét takarta, a híres aradi nyomdatulajdonos fiát.

A korzó végén a Bing-ház áll, Bing Vilmos bornagykereskedő hatalmas épülete. Udvarában valamikor Európa-hírű sziklakert volt, a ház tulajdonképpen bérház volt. Főleg kereskedők lakták. Az egyik lakó, Funkelstein József termény-nagykereskedő, tudva, hogy mikor van a háztulajdonos születésnapja, zsakettbe vágta magát és felköszöntötte Bing Vilmost. Az megköszönte a gratulációt, majd megjegyezte: Jó, hogy jött, kedves Funkelstein úr, legalább nem kell külön levélben közölnöm, hogy elsejétől felemelem a házbérét.

A századvégen az első emelet középső ablakai mögött lakott Márki Sándor történész és Reviczky Gyula költő. Ma bank és a Tarom ügynöksége van a földszinten.

A korzót mintegy bezárja a **színház** épülete (24. kép). Tulajdonképpen időrendben ez Arad második színháza. 1874-ben nyílt meg hatalmas ünnepség keretében, Ferenc József császár- király jelenlétében. A műsorban többek között Fáy András *Mátrai vadászat* c. darabja is színre került, tekintettel arra, hogy abban is szerepel egy király, de feljegyezték, hogy a felség kissé elbóbiskolt, mire a kritikusok megjegyezték, hogy nem is csoda, olyan unalmas volt a darab. Néhány év múlva a színház leégett, de nagyon hamar, rekordidő alatt felépítették újra, a belső díszítéseket Tóth András épületszobrász (a későbbi költő, Tóth Árpád édesapja) végezte. Aradnak tulajdonképpen sohasem volt saját társulata, csak szerződéses, de minden évben októbertől-júliusig szinte naponta voltak előadások. Legaktívabb igazgatója Szendrey Mihály volt, aki közel negyven esztendeig tartózkodott nálunk, újabb és újabb társulatokat toborozva, olyannyira híreseket, hogy Aradról a már megismert fiatal színészek egyenesen Budapestre a Király vagy a Nemzeti Színházba szerződhetek, ahogy arról Lits Antal, az *Arad és Vidéke* akkori híres riportere (Krúdy Gyula barátja), a színészet

nagy pártfogója írt. A századforduló nagy komikusa, Nyilasi Mátyás itt jutott pályája csúcsára – sajnos – , itt lett öngyilkos is. De innen került Budapestre Gáll Gyula, Hegedűs Gyula, hogy ne felejtjük el Medgyaszai Vilmát, a kabarészínpadok valamikori nagyasszonyát, az isteni Mimit, ahogy erről Ficzy Dénes megemlékezik. De több híres magyar színész származik Aradról, pl. a harmincas évek híres filmszínésze, Rajnai (Jovanovics) Gábor, vagy utódja, és részben pályatársa, Jávor (Järmann) Pál, a negyvenes évek körülrajongott filmszínésze. Arad nagy színházkultúrával rendelkező város volt, 1909-ben megnyílt a Nyári Színház is, és a harmincas évekig (1939) működött. Ma a román tanítóképző (volt magyar tanítóképző) sportpályája van a helyén. Aztán az ötvenes években újból leégett a színház, és újból átépítették (valami maradt ugyan a homlokzatból). A színház előadásainak nyelve is néhány évvel azelőtt megváltozott. Azóta Aradon már nincs magyar színház, csak próbálkozás, hogy legyen, ugyanis létezik egy Aradi Magyar Színházi Alapítvány, egyéb semmi. Ebben az évben, évadban (2006–2007) a temesvári és nagyváradi színházak újra visszatérnek bérletes előadásokra, és ez is valami. Az először leégett, és 1883-ban újraépített színház évekig második emeletén tartotta nyitva az Ereklýmúzeum kiállításait, tíz teremben, (1912-ig) míg földszintjén a városi vendéglő és két cukrászda is működött, nyáron pedig ponyvával védett teraszon fogyaszthattak a vendégek. Az ötvenes évek utáni átépítés ezt megszüntette.

A színház jobb sarkával párhuzamosan, a másik sarkon épült Arad első vasbeton palotája, Szántay Lajos egyik remekműve. A háromszintes épület földszintjén bank, tetőterében két műteremlakással, és a földszinten az Apolló mozival Arad legimpozánsabb épülete. Tulajdonosáról, báró Bohus Zsigmondról nevezték el **Bohus-palotának** (25. kép). Az egyik műteremlakásban Rubletzky Géza szobrászművész lakott, a Kultúrpalota belső domborműveinek alkotója, de a húszas évek végén véglegesen Londonba költözött (ott is halt meg, állítólag) és a lakást Pataky Sándor festőművész, tanár, a híres akvarellista bérelte, míg a másikat egy ugyancsak tanár, festőművész, Sima Dezső (1935-ig). Később is jó festők lakták, pl.

Sever Frențiu, az aradi származású modern festőművész (aki nemrég távozott az élők sorából, hazájától távol).

Az Apolló mozi az első vasbetonfödémű épület, belső kiképzése annyira modern és mégis fényűző volt, hogy a korabeli lapok sorra cikkeztek a terem szépségéről (sajnos ma használaton kívül van, de még létezik). A Bohus-palotában lakott Binet Ignác bőrkereskedő, akinek a felesége irodalomkedvelő lévén, többször is vendégül látta Karinthyt, aki általában a Fehér Keresztben és néha a Központiban szállt meg. Karinthy nagy kártyás lévén, szívesen tartózkodott Binetéknél, mert a házigazda is kedvelte az ördög bibliáját, így aztán jól elszórakoztak egymással, különösen, ha Karinthy nyert, mert akkor szellemes bemondásokkal nyugtázta sikerét.

A háztulajdonos, Bohus Zsigmond báró, a világosi birtokon kívül számos részvényvel rendelkezett az arad–csanádi vasútnál, igazgatósági tag is volt, megépíthette a kilencvenes évek legnagyobb, legimpozánsabb épületét, nem volt anyagi kára, különben azt is megírták, hogy a palotában lakók házbére is komoly vagyoni hátréret feltételezett. A báróról feljegyezték, hogy valóságos titkos királyi tanácsos is lévén, rendkívül gögös volt. Ebédhez mindig kisüveg pezsgőt ivott, és az ő kedvéért kezdte gyártani a Törley pezsgógyár a három és féldecis pezsgőket, amelyekkel aztán nagy üzleti sikert is arattak. Bohus Zsigmond báró sohasem borotválkozott szappannal, de mindig saját kezűleg, nagyon éles borotvával. Azt is feljegyezték a szemfüles újságírók, hogy nagy összegeket használt fel obszcén képek gyűjtésére és azok amatőr fotografálására. Testvére, Bohus István mindig magyar ruhában és csizmában járt. Télen bőr, nyáron vászoncsizmában, és nagyon büszke volt a szenzációsan hegyesre pödört bajuszára.

Egy ideig a Bohus-ház földszintjén működött a Takarékpénztár. Vezérigazgatója, Ottemberg Tivadar sokat időzött az előcsarnokban, ismerkedett a kliensekkel. Egyik fiatalembert, egy bank megbízottját megszólította, és megkérdezte, hogy hívják. Az rögtön mondta, hogy Engel, mire Ottemberg megismételte a kérdést, mert nagyothallván azt hitte, hogy a válasz: – Engem? Ugyanennck az intézménynek volt egy pécskai ügyfele, akitől ha megkérdezték, hogy van, Kocsik bácsi mindig azt felelte: – Nem jól, tetszik tudni,

mert nem köszön már nekem előre a bábaasszony, pedig valamikor sok munkát adtam neki.

A régi színház

A Simonyi utcában épült Hirschl Jakab kereskedő adományából 1817-ben. Ezt megelőzőleg Aradon 1759 és 1813 között a már említett Milics-féle házban voltak iskoladráma előadások. Ezeket a minoriták rendezték, de 1813-ban Aradra látogatott Nagyváradról Sándorffy József társulata, s ez volt az első profi előadás. Az új színházat egy német társulat nyitotta 1817-ben, amikor is Rossini *Hamupipőke* c. operáját játszották, de 1818-ban Kilényi Dávid társulata már egy Szentjóni Szabó László darabot adott elő, *Mátyás király vagy a nép szeretete* címmel. Ebben a darabban játszott a híres Déryné Széppataki Róza. Magyar társulat csak nyaranta játszott. Télen a német színészek foglalták el a termet, de nyáron lejöttek a kolozsváriak (1827–1832), majd Pergő Celesztin, azután Latabár Endre társulata is. Ettől kezdve egymásnak adták a kilincset a magyar társulatok. A szabadságharc után Csernovics Péter mácsai földbirtokos bérelte az épületet és ott játszottak, az önkényuralom ellenére, ami vigasztalta a letört lelkeket. Még országos körútra is vállalkoztak. A város egy öttagú színházi bizottságot hozott létre a későbbiekben, az ötvenes évek végén, a szerződések rendszeresítése és az előadások biztosítása céljából. Egressy Ákos, Ecsedy Kovács Gyula és Prielle Kornélia voltak a vezető színészek, majd Follinus János igazgató vette át a vezetést új társulattal, 1873-ig. Megjegyzendő, hogy eleinte elég gyakran az 1812-ben létesült román tanítóképző diákjai is tartottak a teremben műkedvelő előadásokat, míg 1868-ban a híres Pascally-társulat lépett fel. (Eminescuval, mint sugóval)

Az épületet klasszicista stílusban tervezték és kivitelezték (26. kép), benn a ruhatár, a földszint, majd a páholysorok következtek. Mindez fából készült, és a két földszinti kályhában a közönség őrizte a tüzet. Jelenleg csak a belső tér létezik, a tetőt rendbe hozták, a falakat zöld háló fedi. A helyi kultúrház színjátszói tartanak benne előadásokat, de még senki sem határozta el, hogy rendbe hozza,

mondjuk például a színházi múzeum számára. Mozitörténeti szempontból is fontos az épület, hiszen 1907-ben itt nyílt meg az Uránia mozi, amely romániai viszonylatban az első. Sajnos a ráépített vetítőfülkét is lebontották, pedig ha nem akarnak színháztörténetit, lehetne mozitörténeti múzeum vagy filmmúzeum, de hát erre pénz nincs, csak a bontásokra, hogy a telken új cégek új irodaházakat építhessenek.

A színház mellett van az alapító Hirschl Jakab lakóháza, építése a 19. század legelejére nyúlik vissza, jelenleg a városi kultúrotthon székháza, és előadóteremként a régi színház puszta belvilágát használják. Maga az épület a századelő jellegzetes stílusában készült, van egy kis empire is benne, hiszen a sarkán folytatódó volt Bockó utca csakis empire épületeket sorakoztat, amelyeknek külön érdekességük, hogy aradi földbirtokosok magánpalotái voltak, s főként a színház miatt épültek, a harmincas-ötvenes évek között, hiszen a téli előadások látogatására csak be kellett költözni vidékről. Itt volt pl. a Hollóssy (Korbuly család) palotácskája is, azé a családé, amelyből a századelő nagy operaénekesnője, Hollóssy Kornélia származik (aki a későbbi főispánnak, Lonovics Józsefnek lett a felesége).

*

Ha a Simonyi (Gh. Lazár) utca sarkán a Bockó (Tribunul Dobra) utcába fordulunk, először magát az utcát kell végignézni, nyugodtan nevezhetnénk Színház utcának is, ugyanis az épületek többsége a 19. század első felében épült, az 1817-ben megnyílt színház apropójára. Gazdag, Arad környéki földbirtokosok egymásután építették a kis, elegáns, palotaszerű, villaszerű házakat, hogy a téli szezonra, értem itt a színházi szezont (október1. – június 1.) felköltözhessenek, de ne nélkülözzék a falusi kúriában megszokott kényelmet sem. Volt itt házuk a Purgliknak, a Bohusoknak, a Károlyiaknak, a Lonovicsoknak, a Korbulyoknak (akik Hollóssy névre változtatták nevüket). A paloták, villák idővel gazdát változtattak, de lényegük a színház jelenlétében állt. S mikor a század elején, nem messze a Téli Színházról megnyílt a Nyári Színház,

akkor még inkább kapósak lettek. Kevés város van, amelyben a színház miatt egy utca jött létre, de Arad ezek közé tartozik. És a stílusuk is szinte mind egyforma, empire, ahogy Ficzy Dénes megállapította és Ujj Jenő műépítész is gyakran emlegette. Kár, hogy az utca kezd foghíjasodni, hiszen az egyik szép erkélyes épület nemsokára az enyészeté, kívül még létezik, de belül már a falakat is elhordták. És ez más aradi városrészekre is vonatkozik. Az utca egyik híres háza a 3-as számú. Valamikor a Lumière testvérek mozgófényképekkel járva Európát, itt is megfordultak, és levetítették a csodát, aminek az volt a lényege, hogy az állomásra megérkezett a vonat, a mozdony nagy fekete füstöt ontva vontatta be a kocsikat és a krinolinós hölgyek, meg a cilinderes urak izgatottan vártak az érkezőkre. Még a budapesti Lánchidat is lehetett látni, ahogy a fiákeres kocsik ráhajtanak, és minden mozgásban volt. Nemsokára, 1907-ben a régi színház néhány esztendei csend után újból benépesült, mert itt nyílt meg az ország egyik első mozija, az Uránia.

De menjünk végig a Bockó utca jobb felén. A zsinagóga előtti sarkon áll a város első ábécé áruháza az **Aranyábécé** (27. kép), sarki homlokzatán a felirat is bizonyítja: *Zu Goldene ABC*. Legenda is van róla, miszerint az építetőnek volt három kislánya, Anna, Bella és Cecília, de bennégtek a házban, és az ő nevük kezdőbetűi vannak a márványtáblán. Sajnos nekünk csak a legendák maradtak, a lényeg viszont az L alakú épület egyik felén a fémáru, a másikon a textiláru s közepén az élelmiszer volt elhelyezve. Feljegyezték, hogy nagyon szép kovácsoltvas ablak és ajtóvédő rácsai voltak. Mivel 1848-ban már létezett, s mert Aradot ez év októberétől júniusig lötték a várból, az eresze alatt számtalan ágyúgolyó fúródott a falba, de sajnos az 1963-as renováláskor ezeket kivették. Nem kell jó megfigyelőnek lenni, hogy helyüket észrevehessük.

Az Arany ABC sarkával szembeni emeletes, erkélyes házban lakott valamikor a 19. század kilencvenes éveinek elején Jászai Mari, a kor legnagyobb magyar tragikája, aki évente egy-két hónapot Aradon játszott, ahogy ő mondta a „a Vértanúk emlékére”. Valóban annyira tisztelte emléküket, hogy az évadvég hónapjaiban gyalog, legtöbbször mezítláb kiment a Veszthelyre, s útközben megszedte magát mezei virágokkal, azokból készült csokrot tett az obeliszk

tövéhez. Persze mondani sem kell, hogy a nagy művésznőt már leste a város aranyifjúsága, s végigkísérte zarándok útján. Meg is jegyezték, valóságos búcsújárás volt a Veszthelyre, persze – szerintem – ez reklámnak sem volt rossz, mert amíg a művésznő itt játszott, még a felsőerkély jegyei is előre elkelték.

Ezután egy kis tér következik, neve a bal sarokban lévő régi szálloda – ma lakóház – után a **Korona** nevet kapta, az épület még a Fehér Kereszt előtt működött, és kedvenc szállodája volt a vidékről felránduló nemesi képviselőknek, állítólag, vendégként, Kossuth is megfordult benne, még a harmincas években.

A szálloda előtti tér szélén áll – hála Istennek, még ma is – egy régi hirdetőoszlop, valamikor roskadozott a színházi plakátok súlya alatt, de címere még sértetlen és formája is a régi Aradot idézi. Úgy hírlik, ide a térre tervezik az 1956-os emlékművet. Remélhetőleg a régi városképbe simuló hirdetőoszlopnak nem lesz bántódása.

A tér szélső háza a **Winkler-ház** (28. kép). Építtetője gazdag vaskereskedő, lakatosmester volt, s hogy házát híresebbé tegye, városfelőli sarkára fülkét faragatott és abba a híres háromágú bécsi vastuskó majdnem hű mását állíttatta. Ugyanis Bécsben élő fivérének kérte meg, hogy készítse el a lakatos céh címerfáját, a vastuskót. Háromágú tölgyfa, bádogborítással, benne a felszabadult kovács, lakatos, bádogos legények egy-egy, sokszor iniciálés emlékszege. A tuskó a földig ért, de az ötvenes években egy teherautó nekiment a fülkének, és ezért befalazták a törzset, csak a felső három csonkot hagyták meg. A fülkét vaspánt fogta be, végén egy nagy lakattal, ezért az aradiak Lakatháznak nevezték. És nevezi ma is, aki tudja. Talán a lakat legendájáról, amely úgy szól, hogy aki kinyitja a lakatot, azé a ház is. Csakhogy a lakatnak nincs szerkezete, falcsalakat, s a fülei rá vannak nittelve a törzsre. Sajnos néhány éve, valaki megpróbálta ellopni a tuskót, azért írom, hogy megpróbálta, mert néhány perc múlva elfogták, azóta a megyei múzeum őrzi, állítólag konzerválják s az sok időt vesz igénybe. Ez igaz, mert már vagy hét éve konzerválják. Azóta a fülke üresen ásít, valószínűleg a tuskóról álmódzva, de hát mi még nem állunk ott, hogy az értékes műtárgyoknak a másolatait hagyjuk kinn, s az eredetit őrizzük, bár a Nepomuki Szent János-szobor esetében ez meg-

történt, és csak tíz évig gondolkodtak rajta, végül is kiállították a majdnem jó másolatot.

1849. február 8-án, amikor a nemzetiségi felkelők és a várból előnyomuló osztrák katonák támadták meg a várost, és ki akarták irtani annak lakosságát, amint tették azt egy hónappal azelőtt Nagyenyeden, Asztalos Sándor honvédszázados a pécskai útról felvonultatta katonáit a mai Mărășești (volt Kossuth) utcán, majd a Deák Ferenc (ma Eminescu) utcán házról házra harcolva jutottak az István térre. Ekkor esett el Mikolay Bertalan gyulai illetőségű hadnagy, sokáig Mikolay-háznak is nevezték a Deák Ferenc utca 8-as számú épületet. Az István téren (ma Avram Iancu) volt az a nagy frontális összecsapás, amikor Bockó Dániel kormánybiztos sétatálcával vezényelt tüzet. Itt nyomták fel a felkelőket a Korona térre. Feljegyezték, hogy az elesettek, egy-másfél méter magas torlaszokat képeztek. A megmaradtak a Hajó utcán keresztül menekültek a Marosnak, de csónak nem volt, ezért a februári hidegben úszva próbáltak menekülni a honvédek elől, de ez soknak nem sikerült. A helyszínen Asztalos Sándort a kormánybiztos őrnaggyá nevezte ki. Az érdekesség kedvéért megjegyezném, hogy a máramarosszigeti Asztalos, Világos után külföldre menekült, állítólag párbajban vesztette el életét, az ötvenes évek közepén Párizsban. Szülővárosa temetőjében emlékoszlopot emeltek tiszteletére. Az Arad Megyei Múzeum birtokában van egy festmény, gróf Kreith Béla műve. 1902-ben a festő levélben kérte az Aradi Közlöny olvasói közül a még élő tanúkat, ha emlékeznek, mondják meg, milyen volt az idő, hogy úgy fesse a hátteret. Roth Géza szerint havas idő volt, de már olvadt, Hirsch Zsigmond szerint viszont kemény téli idő volt. A festő aztán egy kis havat is feltett, s a harcolóknak itt-ott még a lehelete is látszik, bizonyítva az idő keménységét.

A kép a Kölcsey Egyesület tulajdonából került a Kultúrpalota képei közé. Néhány éve, mint aradi polgárháborús kép volt kiállítva a negyvennyolcas ereklyék között, ahogy azt már említettem.

A Winkler-házhoz még egy szomorú emlék fűződik. Világos után itt volt az osztrák államrendőrség, ide vitték mindazokat, akiket várfogságra küldtek, köztük az aradi minoritákat is. A legenda

szerint, egy cilinderes kikent-kifent alak, mint besúgó szinte naponta járt ide jelenteni, de a kiegyezés után, mint rongyos koldus esengett krajcárokért, a járdára tett, horpadt cilinderébe. Ugyancsak a hatvanas évek végén költözött az első emeletre Böhm Károly bécsi festőművész és nyitott rajziskolát, számszerint az elsőt és sikerrel, mert számos tanítványa volt, jól is keresett. Aztán áttette műhelyét Temesvárra. Utána nemsokára a Templom utcában is rajziskola nyílt Szamossy Elek vezetésével. Híres főleg attól lett, hogy idejárt (az udvari kis épületbe) Leib Miska asztalossegéd Gyuláról, aki Munkácsy Mihály néven vonult be az egyetemes festőművészet nagy képtárába (ahogy az emléktábla is bizonyítja). Az 1815-ben épült Winkler-házat 1851-ben javították, s átcserezték a visszatett számokat 1851-re, ahogy ez a bejárati kapu fölött látható.

A Winkler-házzal szemben látható a **neológ zsinagóga** hatalmas épülete (29. kép). A 19. század negyvenes éveiben készült, Heim Domokos – későbbi polgármester – tervei szerint, amikor a főrabbi a híres Chorin Aron volt, akit egyesek a zsidó Luthernek is neveznek, hiszen hitújító volt, s a Talmud betűszerinti értelmezőivel szállt szembe, hirdetve, hogy a szöveg szelleme és annak összefüggései a döntőek. Persze hitsorsosai elégették a könyveit, le akarták vágatni a szakállát, ami a megkövezés előtt a legsúlyosabb büntetés volt, mindezt azért, mert megengedte a kecsge evését, a szombaton való utazást, a vonat és gőzhajó használatát, és bevezette az orgonamuzsikát a szertartásba. Halála után könyveit nagyrészt elégették, vagy másképp semmisítették meg. Kriptája a mikelakai izraelita temetőben áll, de az őt ábrázoló mellszobrot a kilencvenes évek végén ellopták. Szerencsére a Nemzeti Múzeum Budapesten, Aradi Zsigmondtól, egy nagyon szép Chorin-mellszobrot őriz. Utána Steinhardt Jakab lett az aradi főrabbi, aki elsőnek prédikált magyarul, és amikor Aradot Szabad Királyi Város rangjára emelték, ő fogadta a város Újarad felé eső részén az Orczy Lőrinc főispán által vezetett delegációt, míg a város központjában Heim Domokos, az akkor már polgármesterré választott építész. A híres rabbik között, az impériumváltás után szolgáló Vágvölgyi Lajos volt kiemelkedő. Róla van egy remek anekdota, amit Ficzay Dénes jegyzett fel: Károly Sándor ismert író, közíró (akinek 500. emelet c. könyvéből film is

készült) megjelent a rabbi előtt, miszerint ki akar keresztelkedni. A rabbi megkérte, hozzon neki a Marosból egy liter vizet. Amikor meghozta, Vágvölgyi Lajos el kezdte locsolni és seperni a poros padlót. Amikor a víz elfogyott megkérdezte: Mondja uram, maga szerint hiányzik ez a liter víz a Marosnak? Nem hinném – mondta Károly Sándor. Na, látja, folytatta a rabbi, éppúgy maga sem fog hiányozni a zsidóságnak, ha vallást változtat.

A zsinagógában napjainkban hangversenyeket tartanak, s még működik az orgona, amit Chorin rabbi állított. Persze fel kellene újítani, akár az épületet is, de sajnos nem történt meg, pedig megérné, hiszen ilyen szép belsőépítés nincs az egész városban. Megjegyzendő, hogy a harmincas években az ortodox zsidó imaház is felépült az óvárban.

A város kereskedelme, ipara sokat köszönthet különben a zsidóságnak, akik a mostani városkép kialakulásához jelentősen hozzájárultak, hogy ne említsünk egyebet, mint a három Neumann-palotát, vagy a Fisher Aliz-féle árvaházat, esetleg a Bing- és Domány-házakat, vagy a Hermann-palotát.

A neológ zsinagóga mögötti utca második épületében, amelyik az Arany ABC-hez kapcsolódik, a kapu melletti földszinti szobában lakott Gárdonyi Géza aradi újságíró korában (30. kép). Szomszédjai elmondásai szerint délutánonként a nyitott ablakban furulyázott, sokszor órák hosszágig.

A zsinagóga után nyílik bejárat a híres **Haltérre** (31. kép), Arad legrégebbi piacterére, ahonnan mind a vendéglő, mind az egyéb szórakozásokat nyújtó negyedbe lehetett jutni. Ez utóbbit Három Veréb utcának hívták, kövezett helyett gerendák voltak résmentesen az úttesten, és a kiegyezés után Arad fellendült gabonakereskedelmének élvezői itt költötték el keresményük feleslegét, mondhatnánk mai kifejezéssel az extraprofitot, egyszemélyes, kétszemélyes és többszemélyes házakban, amelyek nyilvánosságához nem fért kétség, hiszen a hölgyek az ajtóban vagy a kapuban álltak élő reklámként. Azért volt rangsorolás is, mert az emeletes épületekben kizárólag urak és katonatisztek járhattak, míg a kisebb helyiségek megfeleltek a kevésbé kényes bakáknak és egyéb személyeknek. Ugyancsak Ficzy Déneshez fordulok az alábbi

anekdotával, hiszen nem kisebb személyről, mint Ady Endréről szól. 1909 novembere végén, amikor A Holnap antológia költői Aradon tartottak matinét, Ady már a Pesti Naplónál dolgozott, de szolidáris volt barátaival és vállalta az aradi utat. A baj csak az volt, hogy a pesti gyors hamarabb bejött, mint a váradi, így aztán a költő unatkozott s egy konflissal elvitette magát oda, ahol vidámság is létezett. S ez természetesen a Három Veréb utca volt. Úgy két óra múltán megérkeztek a váradiak, keresték Ady Bandit, de ugye nem jött meg, gondolták. Így aztán a Fehér Kereszt télkertjébe tervezett matinét másnapra halasztották. Úgy éjfél felé támadott Emőd Tamásnak a gondolata, hogy meg kellene kérdezni a konflis kocsisokat, az állomás előtt. A gondolatot tett követte, s meg is találták a kocsist, aki a szerkesztő urat – ugyanis Ady ismert volt Aradon, ahová sokszor leruccant a színházba is (lásd Mihályi Rozália csókja c. novelláját) – valóban a Három Veréb utcába vitte. Ott is találták a költőt két lengén öltözött hölgy és sok-sok üres palack társaságában. Rendbe tették és elvitték a főtéri Vas Szállóban foglalt szobájába. Másnap délután megvolt a matiné, ahol Reinitz Béla, Ady-dalokat zongorázott és énekelt, és Ady szavalt saját verseiből. A helyi sajtó véleménye, hogy a híres poéta kissé fátyolos hangon és fáradtan beszélt. Ezen mi, aki már ismerjük a történet hátterét, nem is csodálkozunk.

A Haltér bal szélén vendéglők, borkimérések húzódtak meg a régi várfalakon, vagy azok tégláiból rakva, köztük a híres **Török-ház** (32. kép), amely Ficzey Dénes szerint az 1680-as években épült, s alatta még a várpincéből is maradt valamennyi rész. A temesvári Műemlékvédő Bizottság szerint sokkal későbbi és semmi értéke, ezért le lehet bontani és újabb olasz szállodát lehet a helyébe emelni. A legendája a következő: az utolsó aradi basa lánya belészeretett egy magyar katonába. A fiatalok elszöktek, de az apa janicsárjai elfogták. Büntetésük az lett, hogy e ház pincéjébe falazták őket. Tudom is én, de legalább a legenda kedvéért kellene a házat Helytörténeti Múzeummá alakítani, de előbb le kellene fordítani a legendát.

A ház, akár a mellette állók is, borkimérést is szolgált, de nem mint vendéglő, hanem mint hozott edénybe, kimért bort árusító helyiség volt ismert.

Egyenesen haladva, ha átszeljük a villamosvonalat a sarkon, találjuk az úgynevezett ágyúgolyós házat, ugyanis oldalfalában ma is öt ágyúgolyó látható, amit még 1848–1849-ben lőttek oda, abban az időszakban, amikor Kiss Ernő tábornok ott tartózkodott. A ház valamikor az ortodox egyházé volt, itt alakult meg 1812-ben Ferenc császár külön rendeletére, az **első román tanítóképző**, vagy preparandia (33. kép). Tanárai között volt az Eminescu által aranyszájúnak nevezett Dimitrie Țichindeal, valamint Alexandru Gavra, aki tanárkodása mellett az ifjú tanítójelöltek műkedvelői szféráját is gazdagította, különböző előadások rendezésével, hiszen az iskoladráma nemcsak magyar, hanem román nyelvterületen is ismert volt, példa erre a híres balázsfalvai román iskolában fennmaradt, kéziratoss előadások anyaga. Gavra vezetésével a román fiatalok jó néhány műkedvelő előadást tartottak a frissen nyílt Hirschl-féle színházban az nap, amikor sem német, sem magyar előadást nem tartottak. Az épület erősen elhanyagolt állapotban Maresch Béla színművész tulajdona volt, de halála után az örökösöktől megvásárolta az Arad Muncípiumi Tanács, azzal a gondolattal, hogy egy Tanügyi Múzeumot rendezzen benne, hiszen a román nyelvterület első tanítóképzője volt a maga idejében.

Visszakanyarodva a zsinagóga felé, a mai Tribunal Axente, a régi Damjanich utcában áll, nyugodtan mondhatni nagyon jó állapotban a **Damjanich-ház** (34. kép). A nevet a hős tábornok után vette fel, de tulajdonképpen Csernovics Péter öccsége, Csernovics Istváné volt, aki jegyajándékol lányának, Csernovics Emíliának ajándékozta. Az ő férje volt a vörös sipkások hős vezére, Damjanich János. Az asszony többször lakott is a házban, például amikor férje várparancsnok lett, de ide hozták Damjanich és Lahner élettelen testét, itt tették koporsóba s innen vitték még a kivégzés éjjelén Csernovics Péter mácsai birtokára, ahol két nap múlva a kastély kertjében el is temették mindkettőjüket. Sírkövikre csak annyi volt írva: Damjanich – Lahner, 1849. október 6. Csernovics Emília akkor is a házban lakott, amikor 1890. október 6-ára néhány napra hazajött, hogy részt vegyen a Szabadságszobor felavatásán. Egy öreg mérnök vette meg a házat, majd eltartásában, egy aradi tanár család birtokába került, ezért van nagyon jó állapotban, bár a körbeépítések kissé

megrongálták, de a kár helyre lett állítva. 2006. március tizenötödikén a Kölcsey Egyesület, a Városi Tanács segédletével, Bognár Levente alpolgármester fáradozatlan közreműködésének köszönhetően, emléktáblát helyezett el a ház frontjának ablakai fölé a következő felirattal: IN MEMORIAM DAMJANICH. A fekete tábla közepén egy 16 cm átmérőjű rézdombormű ábrázolja a hős tábornokot profilból (Brittich Erzsébet munkája).

Újból visszatérünk a **Haltérre**, amelynek közepén két hatalmas transzformátorház rontja a hangulatot, pedig, ha nem volnának ott, belátható lenne a tér, és még jobban érvényesülnének az ott még háboríthatatlan óriásplatanok. Tulajdonképpen ez a legrégebb aradi közterület, de hangulatát már négyemeletes olasz szállodával és a tér bejáratánál egy csupa üveg és beton épületszörny rontja. Valamikor a város híres építésze, Miloş Cristea meg tudta óvni a teret attól, hogy a nagy diktátornak ne építsenek tapsolóteret. Most a városatyáknak úgy tűnik, más dolguk is van, mint a régi épületek, terek állagának megőrzése, rendbetétele.

A Bockó utca arról is híres volt, hogy három vendéglő is működött a Winkler-ház után. Ezek a Löwi-féle bodega, az Aranyszarvas és a Vörös Ökör vendéglő és szálloda. Mindegyik vendéglőről maradtak anekdoták, a Löwi-féléről maga a tulajdonos írt egy kis könyvecskét (vagy íratott a kor híres riporterével, Krúdy aradi barátjával, Lits Antallal, ugyanis nagyon az ő stílusa). Itt van feljegyezve, hogy egy éjszaka a borosjenői gyilkos, akit a rendőrség már keresett, bement a bodegába, persze éjjel, mert akkor is nyitva tartott és pálinkát kért, de a tulajdonos nem szolgálta ki, mondva, hogy ez úri hely, és ha nem távozik, meg is gyűlhet a baja. Persze a tulajdonos által felmutatott revolverben nem volt töltény, de így is elég volt ahhoz, hogy az illetékest távozásra bírja, aki aztán egyenesen az őt kereső rendőrök karjai közé lépett (pedig azok csak melegedni akartak a hideg téli éjszakai őréség után). Történt ez a híres évek elején.

Sajnos a bodega már csak volt, mert lebontották, pedig azt is feljegyezték róla, hogy olyan pezsgőt és libamájat lehetett kapni, hogy Ady szerkesztő úr is lejött aradi származású barátjával,

Rozsnyai Kálmánnal (aki arról is híres volt, hogy feleségül vette az ötven évvel idősebb Prielle Kornéliát, és titkára volt Oscar Wilde-nak, a híresen hírhedt angol írónak).

Az **Aranyszarvas vendéglő** és néhányszobás szálloda a helyi vadásztársaságok kedvenc gyülekezőhelye volt (35. kép). Itt tréfálták meg Földes Kelemen gyógyszerészt azzal, hogy a vadásztáskájába a kivett kolbász helyett kutyagumit csempészték. Az épület hála Istennek most is megvan, a falba épített kocsmacégér – úgy tudom – egyedülálló messze vidéken. A zöldkoszorús erdőben áll egy szarvas. Kár, hogy a jelenlegi tulajdonosa túlaranyozta a szarvast és túlzöldítette a zöldet, de gondolom lekopik, s akkor sokkal szebb lesz.

Az utca végében húzódik a volt Vörös Ökör vendéglő, vásárosok, iparosok, kereskedők italozó, lakmározó és sokszor pihenőhelye is. Ide járt Flesch Hermann ecetgyáros is virslit enni. Nagy étvágyáról volt híres. Fogadtak is rá, hogy együltében megeszik 12 pár tormás virslit. Meg is evett tizenegy és fél párat, de az utolsó darabot elhagyta, mert amint utólag mondta, utálta azt a pasast, aki ráfogadott.

Ha a Vörös Ökör határolta téren (ma Piața Romanilor) a körforgalomban, a Maros felé eső oldalon a főtérnek vesszük az irányt, több jelentős épülettel találkozunk. Nem sokkal a bal oldal elején nagy kertes udvarban áll a jelenlegi Dimitrie Țichindeal tanítóképző impozáns, kissé klasszicizált épülete, előtte Dimitrie Țichindeal szobrával. Mellesleg a hálás utókor az „aranyszájú” pedagógusról nevezte el az iskolát 1989 után.

Az épületet még a század elején, mint Aradi Magyar Tanítóképzőt, Eötvös Loránd akkori közoktatásügyi miniszter, a világhírű fizikus avatta fel. A tanítóképző végzett növendékei között tartjuk számon többek között Némethi Károlyt, az aradi tanügy történetének megíróját, de ide sorolhatjuk Pataki Sándor festőművészt, aki végzett képzős növendékként indult Münchenbe, majd Nagybányára, hogy onnan visszatérve az aradi Katolikus Főgimnáziumban rajztanárkodjon, s váljon ugyanakkor a térség legjobb akvarellistájává, úgy is mondhatni, európai mércével mérhető akvarellistájává.

Az épület 1919 után az új állami tulajdonba ment át, mint annyi más kulturális intézmény, és jelenleg az 1812-ben létesült preparandia egyik tanárának nevét viseli.

Ahol most az épület tornaudvara van, állott 1909-től a harmincas évekig az aradi Nyári Színház. Híressé lett bejáratának tornyos fedelét a békéscsabai, megszűnt lovardától vették át. A századelő majd mindegyik híres magyar színésze fellépett benne, köztük Jászai Mari, Fedák Sári, Hegedűs Gyula, többek között Újházy Ede, aki nemcsak a róla elnevezett tyúklevésről, de briliáns alakításairól is híres volt.

A tanítóképzővel szemben most, mint étkezde működik a csodák folytán megmaradt, **Összetartás** nevet viselő **Szabadkőműves Páholy** épülete áll (36. kép). A páholy a kilencszázas évek elején épült. Boros János 1909-es aradi kalauzában már fénykép is szerepel róla. Egyik nagymestere Simay István volt, de tagjai között szerepelt a Kölcsey Egyesület titkára, Szöllősi István. Más városból is felkeresték különböző páholyok tagjai, mint például Tabéry Géza, akinek számos testvéri levele maradt fenn, amit Szöllősihez intézett, és nemegyszer volt itt látogatóban több kolozsvári páholytag is.

A klasszikus, görög mintára épített homlokzatot ott vannak a szabadkőműves jelvények, a körző és a vakolókanál. Sajnos az étkezde rossz szellőzése miatt egy ablakot vágtak a homlokzatba, elcsúfítva ezzel az összhatást, de ki lehetne javítani, ha egyáltalán érdekelné valakit a múlt, vagy esetleg a tény, hogy egy megcsonkított épület mégsem az igazi, bár a pillanatnyi főtéri és főbb utcákon történő „modernizálásokat” tekintetbe véve, az illetékeseket az sem érdekelné, ha tovább csonkítják az épületeket.

Az utca folytatódik egészen a Maroson átvezető Várhídig, ott háromba oszlik. A híddal szemben helyezkedik el a volt Petőfi és Eötvös utca sarkán Arad – mondhatni – egyik legimpozánsabb épülete, régi nevén a **Lyceum**, amely magába foglalta a Királyi Főreálgymnáziumot, a Római Katolikus Főgymnáziumot, valamint az Állami Tanítóképzőt (37. kép).

Építését már a hatvanas évek elején elhatározták, hiszen bármikor hasznosíthatták Bibics Jakabné, szül. Tomaj Margit alapítványát, aki már az előző század végén jelentős összeget hagyott egy magyar

tannyelvű középiskola létesítésére, azzal a meghagyással, hogy évente két bolgár nemzetiségű ösztöndíjas is tanulhasson benne (mivel a hölgy bolgár származású volt). Ezt az alapítványt a város is kiegészítette, valamint az Oktatásügyi Minisztérium is besegített, hiszen köztudott, hogy az akkori miniszter a nagy magyar író, báró Eötvös József volt, aki szívügyének tartotta a népoktatást bármely fokon, befejezve és valóra váltva a nagy pedagógus, Apáczai Csere János álmait és tervét.

A Lyceum tervét két építész is elküldte a versenytárgyalásra. Az egyik terv egy Diescher, a másik egy Lippert nevű műépítészé volt. Végül is Diescher tervei alapján vállalta el az építést Jiraszek Vilmos, a Csanádi-palota későbbi építője. Az első három kapavágást maga a miniszter, báró Eötvös József ejtette az egyik variáns szerint, a másik forrás szerint a miniszter egy arany vakolókanállal az alapköbe fűrt mélyedésbe helyezett acélhengert falazta be, amely az alapítási okmányokat s néhány apró korbács tárgyat tartalmazott. Talán ez a variáns a hihetőbb, mert 1918-ban még őrizték a Liceumban a vakolókanalat, mint ahogy ma is őrzik a miniszter fiának, Eötvös Lorándnak a torziós ingáját (amelyet valamikor ebben az épületben mutattak be országnak-világnak).

A megnyitást az 1871–72-es tanévre tervezték, de ez Eötvös halála után eltolódott, és az új miniszter, Trefort Ágoston a következő tanévet tűzte ki nyitásul, ami meg is történt, de az is egy kis csúszással, ugyanis az egyik tanterem mennyezeti tartószerkezete gyengének bizonyult és beomlott, de gyors és jól szervezett munkával szinte idejében sikerült helyreállítani. Trefort miniszter meglepődött a csodálatos, reneszánsz stílusú épület láttán, és elismerően nyilatkozott mind a tervezőről, mind a kivitelezőről.

Valóban nemcsak külső jegyei, de a belső szerkezet is tükrözi a tervező elképzeléseit, hiszen a reneszánsz lépcsőház gyönyörű kivitelezése, kecses megformálása valóban a város legszebb, legegységesebb épületévé tette a Lyceumot.

Az iskolában több felekezet diákjai tanultak, minden felekezetnek megvolt az illetékes vallás- és nyelvtanára, azon kívül, hogy a tanítás nyelve a magyar volt. És maradt is 1919 júliusáig, amikor helyi kezdeményezésre, azt mondva, hogy államosított iskola, az új

hatóság vette át. Mint utóbb kiderült jogtalanul, mert alapítványi iskolaként volt bejegyezve, s a harmincas években az utódállam egy bizonyos összeget fizetett a Népszövetség megítélése szerint a Római Katolikus Főgimnáziumnak. Az összeg csekélységére nem szándékozom kitérni, de állítólag két jó lovat szekérrel lehetett volna vásárolni belőle. Az aradi magyar tanulók pedig majd öt esztendeig három, négy különböző épületbe jártak, amíg az új gimnázium felépült. Még annyit, hogy délután kellett járni, mert délelőtt az új többség tanult.

A Lyceumnak híres tanári kara volt, hogy csak példaként említsem a latin–magyar szótárkészítő Burján Jánost, aki utolsó igazgatóként is számon tartható Fischer Aladárt, aki, bár anyaországi volt, nem települt vissza, hanem vállalta új igazgatóként a kálváriát és mentette meg a magyar oktatást, bár a nyilvánossági jogot csak részben tudta megszerezni. Híres tanára volt a Lyceumnak Anatolik Károly, aki a modern technika vívmányait népszerűsítette, ő mutatta be az első villanygőt, telefont, gramofont, és tartott számtalan tudománynépszerűsítő előadást az 1881-ben alakult Kölcsey Egyesület keretében, a Lyceum épületében. Feltétlenül meg kell emlékeznünk Kara Győzöről, aki ásatásokat végzett a Hegyalján, Pécskán és Arad külvárosában, gazdagítva az iskola régiséggyűjteményét, valamint neki köszönhetjük a 13 vértanú sírjainak felfedezését és a relikviák megőrzését. Márki Sándor, aki történelmet tanított, megírta a város és a megye monográfiáját, kibővítve Perecsényi és Fábrián Gábor adatait, és számtalan új történelmi adattal gazdagította az egyetemes magyar történelmet is. Mellékesen ő volt a Kölcsey Egyesület első titkára is, és sok kéziratát az egyesületnek hagyományozta.

Csak néhány nevet említettem, bár az utókor ennyire emlékezzen, és a jelen próbálja követni tetteiket és munkásságuk színvonalát.

A Lyceum most Moise Nicoară polgárjogi képviselő nevét viseli, de homlokzatán most is ott áll a Miasszonyunk, aki védő kezeit emeli nemcsak a gyerekekre, de az egész városra is. Megjegyzendő, hogy az épület előtti Jókai, majd más nevű tér 1990 után az alapító Bibics Margit nevét kapta, bár az alapító asszony nagyon szép klasszicista szobra (Aradi József műve) nem került vissza a helyére.

A Lyceum adomány útján jutott a híres Orczy–Vásárhelyi könyvtár felbecsülhetetlen értékű könyveihez, de a szocialista rendszerben nem tartott rá igényt, így aztán a hatvanas években a Megyei Könyvtárba kerültek azok a könyvek, amelyek megérték a lehetőséget, hogy odakerüljenek, mert közben sok elkallódott. Szerencsére a könyvtárhoz tartozó kéziratár megmaradt, ugyancsak a Megyei Könyvtár birtokában, és az utóbbi években értékes kéziratok kerültek elő onnan. Bár a feltárás még nem teljes, és a besorolás sem igen szakszerű, hiszen többször előfordult, hogy ilyen címszó alatt osztályoztak, mint pl. *Négy kézirat magyar nyelven*, persze sem szerző, sem cím. Ezért érdekes éppen az olyan kutató számára, mint a budapesti Szelestei Nagy László, aki néhány éve pár napot a Kölcsey Egyesület vendégeként a kéziratárban töltött, és nagyon értékes, eddig még nem közölt Kulcsár György-kéziratokat fedezett fel. Talán ha a kulturális autonómia nemcsak álom, hanem törvény is lesz, a valóságban is hozzájuthatunk azokhoz a könyv- és kéziratkincseinkhez, amelyeket eddig a toleranciahiány és a mások értékeinek nem ismerése tett nem hozzáférhetővé.

A Rozsnyai-gyógyszertár

Rozsnyai Kálmán, Arad egyik legismertebb gyógyszerésze, a századfordulón A Szentháromsághoz címzett patika tulajdonosa volt. Az üzlet a Szabadság tér (ma Piața A. Iancu) és az Eötvös utca (ma Bălcescu) sarki házban van ma is. A megvétel idején csupán egyemeletes volt, a gyógyszerész húzatott rá még egy emeletet. Itt laktak a Rozsnyai fivérek, Mátyás és József gyógyszerészek, s Kálmán, több kalandos mesterség gyakorlója.

Rozsnyai Mátyás sokoldalú értelmiségi volt. Ő írta az első magyar sakk-könyvet, amely a hírt biztosította, de az anyagiakat kevésbé. Mint a Kölcsey Egyesület alapító tagja, számos felolvasást tartott az egyesület péntekjein, az üstökösökről, a csillagrendszerekről, az asztronómiáról és asztrológiáról, és az ezekhez fűződő babonákról, mégsem ezek tették híressé. Híres lett egy gyógyszer, s a vele kapcsolatos eljárás révén, és még amerikai szabadalmat is nyert vele. Ez nem más, mint a Rozsnyai-féle gyermek kinintabletta.

Tudvalevő, a kinin a kor híres lázcsillapítója volt, viszont íze rettenetesen keserű. Rozsnyai elkészítette a cukor ízű kinintablettát s eljárását, a keserű gyógyszerek ízesítését világszabadalom követte. Ez hozta meg számára a hatalmas anyagi sikert, ebből vette a házat, és alakíttatta át, ebből bővítette a gyógyszerterát. Testvére, József vele együtt dolgozott, mint gyógyszerész a szép nevű üzletben. Ha Semmelweis Ignácot az anyák megmentőjének nevezték, talán erre az analógiára Rozsnyai Mátyást a lapok a gyermekek megmentőjének nevezték. Szabadalmával, aranyérmeket is nyert, de egyesek szerint, mégis a sakk-könyvére volt büszke. A család különben Szabadszállásról származik, de Aradon telepedtek le.

A két gyógyszerész sírja a Felső temetőben van, itt Aradon, de nevüket letörölték és idegen, ugyancsak gyógyszerész neve került a sírkövekre.

A harmadik testvér, Kálmán szintén ebben az épületben lakott, amikor éppen Aradon tartózkodott. Talán huszonnégy éves sem volt, amikor feleségül vette az akkor már matuzsálem korú színésznőt, Prielle Kornéliát. Az esküvői képen a nagyasszony tolószékben ül, s háta mögött az unokának kinéző férj, Rozsnyai Kálmán. Prielle Kornélia nemcsak nagy színésznő volt, de tizenhét éves korában majdnem feleségül ment Petőfi Sándorhoz. A frigyét az akadályozta meg, hogy egyiküknek sem volt kéznél a keresztlevele, s mire kézhez kapták, Petőfi kibékült Júliával, s az esküvő nem jött létre, de a híre végigkísérte a színésznőt egész életén át, s hiszem, hogy hírnevéhez is jelentős mértékben járult hozzá. Most ott fekszik a szabadszállási Rozsnyai sírkertjében, mint a temető egyik nevezetessége. Kálmán viszont örökölt, de ez nem gátolta meg abban, hogy Sidney Carton néven a híres, majd hírhedtté vált Oscar Wilde titkára legyen több évig, s az író halála után emlékiratot jelentessen meg. Visszatérve Angliából Budapesten újságíróskodott, hol Van der Hoske, hol Sidney Carton néven. Aztán, sokkal később munkatársa lett az épp meginduló Magyar Rádióknak. Devecseri Gábor, a neves költő, műfordító, találkozott vele egy ízben és arról faggatta, volt-e „másfajta” kapcsolata is a nagy angol íróval, mire Rozsnyai pirulás nélkül jegyezte meg, hogy ha lett volna, azt a névjegyére nyomtatná. Különben a tízes évek elején újránősült. Felesége, Nill néven ismert

költőnő (családi nevén Dapsy Gizella). Lakásukon a kor híres irodalmárai is megfordultak, mint Ady Endre, Kaffka Margit, Juhász Gyula, akitől Rozsnyai Kálmán egy cetlire írt verset is őrzött. Különben rengeteg Ady-kéziratot is összegyűjtött egy barna bőrkötésű albumba s ez Tabéry Gézához került, aki az Ady-múzeum számára használta fel az ereklyéket, de ahogy nyilatkozta, nagyon sok minden hiányzott az albumból. Rozsnyai Kálmán – tudomásom szerint – a Kerepesi temetőben nyugszik. A Rozsnyai-házban is ott van a földszinti gyógyszertár, de a családról már nem tudnak, viszont a régi aradiak most is Rozsnyai-patikának nevezik a gyógyszertárat.

A Vörös templom

Ha a Rozsnyai-patikától a város felé fordulunk és áthaladunk a korzón, elhagyjuk a városházát és a Csanádi-palotát, az 1906-ban épített evangélikus-lutheránus templom (38. kép) vöröstéglás karcsú épülete áll előttünk, Arad leghíresebb építésének, Szántay Lajosnak a műve. Háta mögött az ugyancsak Szántay által épített Luther-palota kétemeletes nagytömböt alkotó épületével.

Az aradi evangélikus-lutheránusoknak volt egy kis templomuk valahol a Tököli tér szélén, de a mind nagyobb számú hívek befogadására szükség volt egy méltó épületre. Ehhez kezdtek hozzá 1905-ben és fejezték be egy évvel később, olyan építőmester segítségével, mint Tabakovits Emil, aki a római katolikus templom építője volt. A neogótikus épület belső tere is tökéletesen tiszteletben tartja a csúcsíves építkezés törvényeit, félkör erkélye közepén orgona áll, akusztikája nagyon megfelel annak, hogy a századelőtől kezdve, számos hangversenyt tarthassanak benne.

Kiemelkedő helyet foglalnak el az egyes családok által állított, vitráliák, budapesti művészek üvegfestményeivel, egy-egy egyház vagy bibliai személyiséget ábrázolva. Híres püspöke volt e templomnak az építtető, Frint Lajos és híres felügyelője, Institoris Kálmán, az ismert aradi kultúrember, volt operaénekes, a századelő Színházi Bizottságának elnöke.

Külön kiemelném a belső térhez illeszkedő bútorkészlet közül a gyönyörű faragott díszítéssel ellátott oltárt, és az egyik templomalapító által adományozott márvány keresztelőkádat. Az egész templombelső óriási nyugalmat sugároz, olyannyira, hogy az ember mindig emelkedett hangulatban távozhat belőle.

A templom mögötti Luther-palota szinte dísztelen, csak hatalmas, jól szerkesztett tömegével imponáló épület, nagyon kevés szecessziós jeggyel is, nem úgy, mint a vele szembeni, ugyancsak Szántay által épített kétemeletes szecessziós palota, amelynek kapubejárata mögött hatalmas koronás fő, talán Szent László királyt ábrázolja. Állítólag ez is az egyházhhoz tartozott, de most már lakóépületek céljait szolgálja.

*

A Nagypiac tér – Piața Catedralei

Eredeti elnevezése Tököli tér volt, ugyanis Tököli milliomos főrend (Sava Tekelija) kertje, földje volt. A Maros egy holtága is arra tévedt, ezt Ficzy Dénestől tudom, az Aradra költözött Csiky gyermekek, Gergely és Károly a 19. század közepén vígan pecáztak a halban bővelkedő vizekben. Az ötvenes évek végén kezdődött az a szabályozás, amikor helyet biztosítottak az új ortodox templomnak. Ekkor csapolták le a teret és építették körbe, jelentős területet hagyva üresen, ahova sokkal később a Nagypiac költözött.

A teret körülvevő legjelentősebb épület a már tárgyalt ortodox katedrális, de a Három fekete ló (Ștefan Cicio Pop) utca piaci sarkán áll a dr. Opra-féle szanatórium épülete. Ma lakóház. A maga idejében itt alkalmazták elsőként a híres Kneipp meleg-hidegvizes kúrát. A földszinten folytak a kezelések, az emeleti traktusokban izléssel berendezett pihenő és masszázsszobák álltak a kezelték rendelkezésére, akik nem nélkülözték a figyelmes – ma így nevezik – hostessek társaságát sem.

Ezzel szemben a piactér felső határán jobb felől egy utca által határolva áll az a ház, amely két valamikori lakójáról is híres (39. kép).

Az első lakó Asbóth Oszkár, aki légcsvár-kísérleteivel eljutott a függőleges irányú felszállás lehetőségéig, és így a helikopter egyik atyjának nevezhető. Róla jegyezték fel, hogy két hangárt is tartott az újaradi híd utáni zsigmondházi területen, ahol próbarepüléseket és függőleges felszállási próbákat végzett, s különösen az utóbbiak miatt a babonás lakosság kisütötte, hogy az ördöggel cimborál, mert nem tiszta dolog, amit művel. S hogy ezt a cimboraságot megakadályozzák, többször is felgyújtották a hangárokat. Az eredmény, Asbóth elhagyta Aradot, mert nem látott lehetőséget találmányai fejlesztésére.

A másik híres lakó Szántó György író volt, az Erdélyi Helikon munkatársa, a Szépmíves Céh tagja, aki írói munkásságának nagy részét a két világháború között Aradon fejtette ki. Híres könyvei a *Stradivári*, *Az őszinű ember*, *Meléte*, *A földgömb*, nem beszélve a *Fekete éveim* és az *Őt fekete hollóról*, amelyek ugyancsak itt készültek. Ő volt az, aki 1915-ben avantgárd folyóiratot adott ki *Periszkóp* cím alatt. A lap rendkívül tartalmas volt, és magába foglalta mindazokat az eredményeket, amelyeket az avantgárd művészet addig elért. Megjegyzem, hogy elsőként publikált például Picasso-rajzokat (a kiadott számokból később Kovács János állított össze antológiát a hetvenes években). Szántó György mielőtt író lett volna, egyike volt a legismertebb avantgárd festőknek, de világháborús sérülése miatt elvesztette először az egyik, majd a másik szemével való látását is. De teljes egészében művész lévén, írni kezdett, s ezzel kompenzálta az elvesztett képzőművészetet. Szántó, 1919-től 1949-ig lakott Aradon, majd Magyarországra költözött, mert itt megszűnt az Írószövetség magyar tagozata.

Ha a piactér templomfelőli oldalán haladva keresztezzük a Mețianu (volt Forray) utcát, eljutunk az Ortodox Teológiai Szeminárium múlt században emelt épületéig, amely majd ötven évig zeneiskola volt, de visszakapta a régi funkcióját, csak a homlokzatáról törölték le a virtust dicsérő feliratot. Vele szemben van a teológia bennlakása, majd utána következik az ún. Szerb Ház, a szerb kultúra képviselőinek székháza, ugyanis innen számítjuk Arad híres negyedét, a Rácfertályt. Ez a zömében szerbek lakta városrész, sajnos a beépítések miatt elvesztette régi varázsát. Három épülete

viszont ha beszélni tudna, sokat mondhatna magáról, s a környékről is. Ezek a szerb templom, a Tököli-ház és a Damjanich-ház.

A szerb templom

A román Ortodox Teológia után százötven-kétszáz méternyire fekszik a város legrégebbi temploma (40. kép), a barokk stílust is magán viselő, de tulajdonképpen zaporozsjei kozák templomra emlékeztető épület már a 17. század utolsó éveiben megkapta az alapokat, de közbejött a Szegedinác Péro-féle határórlázadás, a szerbek nagy része elhagyta Arad és környéke területét, a megtorlás előtt Zaporozsjebe menekültek, visszatértük után folytatódott a templom építése. A kozák templom mintájára sikeredett épület anyagi alapjait természetesen a Tököli család állta, sőt, Tököli Sebő kétszáz dupla aranytallért is adományozott a toronygömb bevonására. Állítólag a gömb maga is ezüstlemezekből van összeállítva, erre jött a gazdag aranyozás, amelybe még a királyi fiskus is bele szólt, mondván, hogy ilyen mennyiségű nemesfém felhasználásához csak az Udvar engedélye a biztosíték, de Tököli nagy anyagi befolyása az Udvar is megpuhította. Különben az alapító család kriptájának a bejárata az oltár előtti kőkocka alatt rejlik. Megjegyzendő, hogy a templomudvar cinterem jellegű lévén, sok neves és tekintélyes szerb család temetkezett oda a 19. század közepéig. Sírkeresztjeik a templom oldalát díszítik ma is.

Az épület legszebb része az ikonosztáz, híres szerb festők műveit tárolja, s értékesek a különböző alkalmakra használt díszes templomi zászlók.

Az 1990-es években két roma fiatalember a könnyű meggazdagodás céljából kimászott a toronygömbig, s onnan bicskával próbálta lekaparni az aranyozást. Sikertelenül, de nagyobb baleset nélkül értek földet, állítólag az egyik bokaficamot, a másik bordatörést szenvedett, ami a több mint ötvenméteres magassághoz képest valóban semmiség, persze nem egyenesen zuhantak, hanem a templomtetőre hengeredtek s ott még a csatorna is enyhítette az esést. Az utóbbi időben a templom megújult, és állandó jellegű

vasárnapi istentiszteletet tartanak azoknak, akik túléltek az asszimilációt. (1849-ben az orosz tisztek ide jártak misére.)

A templomhoz közel van a **Tököli** (Tekelija) **család** valamikori **udvarháza** (41. kép), szép alföldi típusú, hosszúkás, földszintes épület, rajta a családfőt ábrázoló domborművel, érdemeit méltató felirattal. A feliratozók csak arról feledkeztek meg, hogy az 1850-es évek végén itt működött a Szegények Kórháza, ahol Darányi János, volt negyvennyolcas honvédorvos, gyógyított nagy sikerrel. Érdemeiért szobrot is kapott a várostól, amit Tóth András készített a nyolcvanas évek végén, s ami a Baross park (ma Eminescu) egyik ékessége volt egészen az impériumváltásig, ugyanis a húszas évek végén már annyira borzolta a kedélyeket, hogy le kellett bontani (Fábián és Csiky szobraival együtt) s állítólag a múzeum pincéjében várja, hogy tisztázzák, valószínűleg azt, hogy kiket is gyógyított, mert ő abban a hiszemben tette mindezt, hogy az aradi szegényeket gondozza és gyógyítja.

A szerb negyed másik érdekessége a kis ház, amelyben aradi diákoskodása idején a későbbi kiemelkedő realista román író, Ioan Slavici lakott. Sajnos eléggé elhanyagolták, akár az egykori ortodox preparandia épületét, de erről már volt szó a fentiekben.

Nemrégiben egy városi tanácskozáson a szerb kisebbség képviselői nehezményezték, hogy a templomnak a cinterem felőli oldalán egy nagy benzinkút áll, még az elmúlt rendszer szüleményeként, s akadályozza a bemenetelt. Ígéretet kaptak, hogy a térrendezés folyamán ennek az áthelyezésére is sor kerül, s akkor a templom teljes egészében áttekinthető képként illeszkedik utcazáró szerepébe.

A román ortodox katedrális

A Tököli-kert szélén kapott területet (42. kép), ott is épült fel 1861-ben Goldiș János püspöki helynök szolgálati évei alatt (1861–63).

Román és szerb ortodox közös templom volt előtte a Lyceum mai helyén, de az új tanintézet előkészítése közben lebontották. Az alapokban egy nyolcszögletű követ találtak, Jaksics Demeter

nevével, aki valószínűleg az alapítója volt a templomnak. A követ aztán az új, épülő katedrális alapjaiban helyezték el.

A templomot aradi építész, Czigler Antal tervezte és építtette német pallérokkal, szerb, magyar és román kőművesekkel, földmunkásokkal. Nagy méretei és belső tere ma is a legszebbek közé emelik, s ehhez még hozzájárul az ikonosztáz, a híres Tenetchi testvérek műve. Később más neves román festők is hozzájárultak szépítéséhez. Különösen érdekes barokkos toronyműve s a kettős torony impozáns nyugalma. Sajnos „a mostani” követelményeknek nem felel meg a hegyes toronysisak, úgymond nem bizánci, ezért építettek a gyönyörű vasúti palota elé egy hatalmas, a bizánci kánon törvényeinek megfelelő katedrális, amely már a végső befejezése felé közeledik, mintegy lezárva teljesen a hegyaljai teret. (A Czigler-házban viszont a Goldiş Egyetem jogi karát helyezték el, és a két márványtábla egyike sem említi az épület lakóinak nevét.)

Még csak annyit, hogy a Tököli tér bal sarkán áll Arad első emeletes épülete, földszintjén élelmiszerbolttal. Érdekessége, hogy felépítése után néhány évvel nem voltak megalégedve magasságával, ezért húztak rá még egy emeletet, így aztán méltán mondhatták és írhatták is, hogy végre felépült Arad legmagasabb emeletes háza. Persze az egyedüliség nem tartott sokáig, mert nemsokára utána épült az Ortutay-, majd a Földes-palota. Hogy ne maradjon el a többségtől, Rozsnyai Mátyás is húzatott egy emeletet frissen vett házára, aztán mindenkitől elvitte a pálmát Szántay Lajos új vasbeton épülete, a Bohus-palota. A sorrendet Ficzy Dénestől hallottam, aki olvasta az építkezések közötti versengést, és sétái során már meg is jegyezte a már jelzettek.

A Tököli térről keskeny utca vezet az Attila térre, most már mondhatjuk, a volt Attila térre, ahol az idők során volt madárpiac és ócskapiac, aztán néhány évvel ezelőtt átalakították, bontották, fűvesítették, és 2004-ben rengeteg pro és kontra vita után elhelyezték a közepére (majdnem) a sokáig „konzervált” Szabadságszobrot, s vele szembe hatalmas diadalív alá a Román negyvennyolcasok diadalmas bronz-menetét.

Jelenleg új elképzelések szerint tovább bontják a teret, egészen a Víztoronyig, és egyik részét fásítják, a másikat fűvesítik, s az

addigra felépülő Sport Szálló a modernet is képviselni fogja a tér komponensei között.

Tóth András házai

Sarló utca 51. – írja az *Arad* című vers egyik sorában Tóth Árpád költő, aki 1886-ban itt született (43. kép), s csak 1890–91 körül költözött a család Debrecenbe.

A házat az 1870-es évek végén már lakta a Tóth család, akik simándi illetőségűek, innen költöztek Aradra, Tóth András épület-szobrász és felesége, Molnár Margit, s annak édesanyja, akinek haláláról az említett vers is megemlékezik. Más források szerint a ház az ugyancsak simándi illetőségű, de már régebben Aradon lakó Molnárké volt, ide házasodott a szobrász. Itt született, ahogy egy még a harmincas években élő tanú, Gutman néni nevezte, Árpika, aki vékony, hirtelenszőke kisfiú volt, és a kapu előtt felhalmozott homokba fúrta alagútjait. Tóth András egyszerű kézművesből képezte át magát keserves munkával előbb épületszobrásszá, majd szobrásszá. Az 1847-ben megnyílt új színház belső, de külső díszei is az ő műhelyéből kerültek ki, sajnos nem maradtak meg, mert a színház leégett, s az újjáépítésnél már nem Tóth András kapta a megbízatást. Viszont ő díszítette a már jóval előbb bemutatott Hermann-palotát s annak külső díszzeit, amelyek ma is láthatóak. Nem látható viszont a két kis kapuvédő szobrocska, Herkules és Sámson, amelyeket oszlopostól eltüntettek a huszadik század kilencvenes éveiben, hogy kik, arra nincs megfejtés.

Egyetlen szobra maradt meg, Nagyszalontán a Kossuth-szobor, amelynek párja Clevelandban van, s minden évben megkoszorúzzák az amerikai magyarok, akiknek ősei adták össze az anyagiakat arra, hogy két szobor is készülhessen.

A Sarló utcai házat (mai Dr. Ioan Rațiu 47.) Kováts István kolozsvári újságíró fedezte fel a harmincas években, s ő beszélt a szemtanúval, de az ő nyomán Ficzy Dénes is találkozott még Gutman nénivel, ahogy ezt három alkalommal is megírta. A költő nosztalgiaiával emlékezik szülővárosára és annak utcájára a következőképpen:

*Egyetlen egy utcáját ismerem
De ott, emlékszem, arany a homok
S egy udvarát meg házát, istenem
De kis szobái. mind, mind templomok.
(Arad, 1920)*

Kováts István 1931-ben még talált a padláson szobortöredékeket és formákat, és még a költő által említett öreg diófa is létezett.

Ficzay Dénes már semmi nyomát nem találta a szobrászkodásnak, de megjegyzi, hogy az öreg diófát kivágták, de az újrasarjadt, s új diófa nőhet belőle. Hát, nőtt is, és még ma is megvan.

A házat ugyan emléktáblával nem lehetett megjelölni, de a Műemlékvédő Bizottság nyilvántartásba vette és meg is jelölte egy táblácskával. A legújabb tulajdonos, volt vámtisztviselő átalakította a ház frontját, csak egyetlen nagy ablakot vágott középre, és levette a műemlékvédő táblát, mert ugye, mit neki Hekuba. Ráadásul egy rettenetesen csúf zöldessárgára mázolta. Az alábbi rajz viszont a valamikori állapotát tükrözi a nagy lírikus szülőházának, amely ugyan nem veszett el, csak átalakult.

A másik Tóth-ház (44. kép) a nyolcvanas évek végén épült, a volt Dessewffy (ma Simion Balint) 3. szám alatt, az úgynevezett angyalos ház, ugyanis az ablakok felett kis körökben angyalkák feje néz ki, s egyik kezük integet, a kapu fölött szintén angyalos dombormű van. A házat Ficzay Dénes azonosította még a negyvenes évek végén élő tanúk segítségével, akik emlékeztek „Tóth úrra“, aki naponként helyezett egy-egy angyalkát a magas létráról, s közben panaszkodott, hogy milyen nehéz bei leszteni őket a helyükre. Aztán, szintén a szomszédok szerint, be sem költözött, de csak a Debrecenbe való áttelepülés után jött vissza és adta el a házat. Állítólag a debreceni lakóházat is angyalkák díszítették.

Berekesztés

Tulajdonképpen azt a címet szerettem volna adni a berekesztésnek, hogy *Házak, „akik“ már nem beszélhetnek.* Nem, mert

lebontották őket, egyeseket a rosszindulat, másokat a szükség, s nagyrészüket a tudatlanság.

A szükség bontotta le például a régi városházát. Helyére a mai Domány-ház két áltornyos, hatalmas épülete került, de három márványtábla is jelölte, hogy itt tartották 1849-ben az utolsó országgyűlést, itt adta át a hatalmat Kossuth Görgeynek.

A rosszindulat és tudatlanság vezérelhette azokat, akik 1978. július 28-án földig rombolták, s még azon éjszaka a Maros-partjára szállították, ami Arad legrégebbi barokk épületéből, az 1735-ben épített **Flórián-kápolnából** maradt (45. kép). Parkolóhely kellett az újonnan épített rendőrségnek és Securitaténak. Sajnos a kápolna származékai is eltűntek, köztük az oltárkép, amely Szent Flóriánt ábrázolta, a kilenc hársfából faragott szent és evangélista szobor, valamint a harang, amely az alapító nevét és az évszámot viselte, mellettük az „Oltalmazd Aradot“ felirattal, ugyanis Szent Flórián a tűzoltók védőszentje volt, s a világon elsőként létrejött aradi Tűzoltóegylet ezt a jelszót választotta. Bár egy táblával megjelölhetnék a helyet, de hát...

Ugyancsak a tudatlanság, de már a működő telekspekuláció is közreműködött a Bécs Városához címzett évszázados fogadó épületének lebontásához, már a kilencvenes évek közepén, pedig számtalan cikk próbálta védelmezni. De hát a Temesváron működő Műemlékvédő Bizottság, amely az aradi műemlékeknek is „nagy szakértője“, megállapította, hogy nincs semmi értéke. Igaz, az épülethez csak Mikszáth és Krúdy neve fűződik, s mellette Caragiale és Coşbuc is itt fogyasztotta a város legfinomabb malacpörköltjét, s vett részt irodalmi vitákban, de hát... Hasonló sorsra jutott a hegyaljai vasút épülete, a legrégebb aradi vendéglő, ahol még Rózsa Sándor is borozott.

Amint azt már írtam, felismerhetetlenné alakították Tóth Árpád szülőházát, s még a műemlékjelölő táblát is eltávolították róla.

Ellopták Tóth András kapuszobrait, több mint tíz éve „konzerválják“ a múzeumban a város jelképét, a Vastuskót. Megbontották a volt Szent László utca, Arad legszebb szecessziós utcájának egységét, idomtalan blokképületekkel. Állandó átalakításban vannak

a főtéri régi üzletportálok, ablakok helyett ajtókat nyitnak új üzleteknek, megbontva ezzel az épületek külalakjának egységét.

Veszélyben van Arad legrégebbnek ismert épülete (1680), de a temesvári műemlékvédők által csak nyolcvanévesnek elismert Török-ház, hiszen mellette már van egy négyemeletes modern olasz szálloda.

És ki tudja, hogy mi lesz a Damjanich-házzal, ha rossz kezekbe kerül? Már megbontották a Winkler-ház előtti empire házak sorát, még a külső falak állnak, de épp a Jászai-ház előtti épület belseje már ki van takarítva a falaktól és folyosóktól, már csak a tető védi az épületet. És ki tudja, mi lesz a régi színházzal, amelynek ebben az évben lenne a 190. évfordulója, de csak teteje van, a belseje csak az üres falak...

Szép város Arad még mindig, a híres, nagy épületekkel, luxuskivitellel, még az elmúlt századokból, de a régi város jövőjét nem láthatjuk biztosítottan.

Sok mindenről nem írtam, pl. a Víztoronyról, Ficzy Dénes lakásairól, az ortodox zsinagógáról, amelyet nemsokára átadnak a városnak, mint koncerttermet, a sok-sok vendéglősről, mesteremberről, avagy értelmiségiekről, de csak arról írhattam, amit biztosan tudok, ha majd többet tudok mindezekről, biztosan megírom.

Felhasznált irodalom

Arad Iparos Város (1929) Arad

Boros János: *Aradi Útmutató* (1909)

Ficzay Dénes: *Aradi krónika* (Kölcsey, 1997) Arad

Ficzay Dénes: *Aradi séták* (Kölcsey, 1999) Arad

Ficzay Dénes: *Válogatott írások* (2005) Arad

Pávai Gyula: *Aradi híres emberek* (2000)

Puskel Péter: *Arad redivivus* (Alma Mater, 1998) Arad

Seidner Imre: *Aradi anekdoták* (kézirat)

Spectator: *Arad. Városkép* (Bp., 1937)

Spectator: *Aradi jegyzetek* (Havi Szemle, 2001)

Szántó György: *Fekete éveim, Öt fekete holló* (Bp., 1969)

Ujj János: *Emlékhelyek és emlékművek Arad megyében* (Alma Mater, 2003)

Arad

1. kép – A Fehér Kereszt Szálló (vendéglő)

2. kép – A Fehér Kereszt télikertje (Deák F. utca)

3. kép – Heim Domokos háza (Haynau lakása)

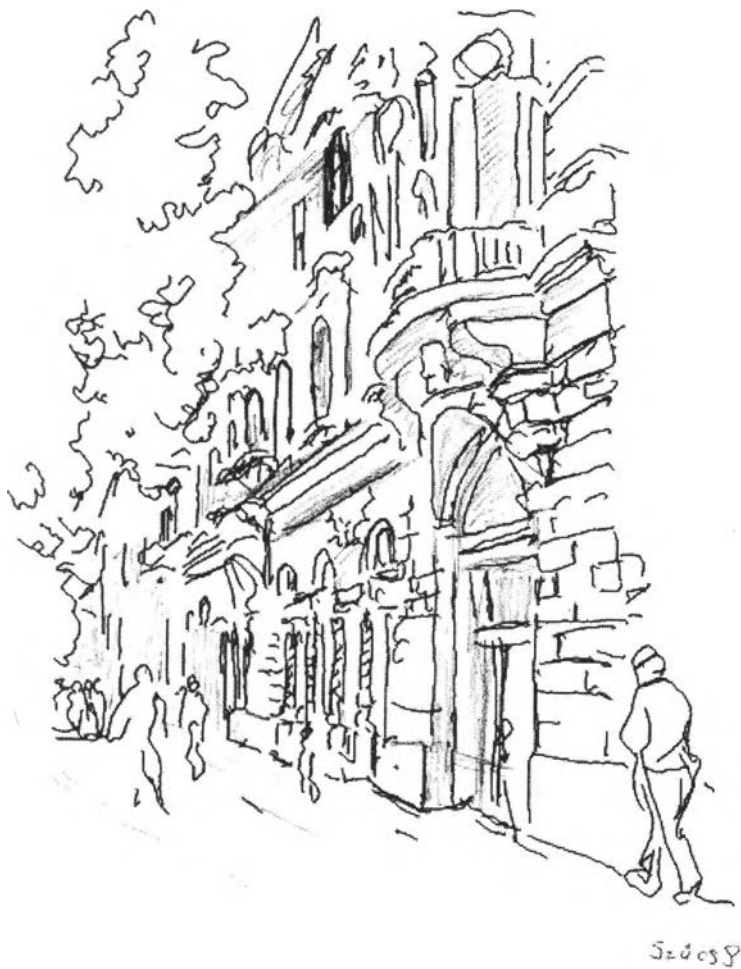
4. kép – A Földes-palota és gyógyszertár

5. kép – Református templom (belvárosi)

6. kép – Római katolikus templom (belvárosi)

7. kép – A Hermann-palota

8. kép – Templom utca (Munkácsy M. emléktáblás ház)

9. kép – A Templom utcai Török-ház (Zenede, Balla F. rajziskolája)

10. kép – Régi posta (Arad és Vidéke szerkesztősége)

11. kép – Kölcsey-emlékház (1881-ben itt alakult az egyesület)

12. kép – Fábrián Gábor háza

13. kép – A Desseanu-ház (Eminescu szálláshelye)

14. kép – Nagy József óvodája

15. kép – A Bing-ház (Reviczky és Márki Sándor lakásai – I. em., középén)

16. kép – A Czigler család háza

17. kép – A Neumann-palota

18. kép – A Szántay-palota

20. kép – A Csanádi-palota

21. kép – A Kulturpalota

22. kép – A Csiky Gergely iskolacsoport (volt Katolikus Gimnázium)

23. kép – Volt vármegyeház és járásbíróház

24. kép – Az új színház (1874)

25. kép – A Bohus-palota

26. kép – A régi színház (1817)

28. kép – A Winkler (lakat) ház és régi hirdetőoszlop

29. kép – Neológ zsinagóga (Heim Domokos építette)

30. kép – Zsinagóga utca – jobbra Gárdonyi lakása

32. kép – Haltér – Török-ház (1680)

34. kép – A Damjanich-ház

36. kép – Az Összetartás Szabadkőműves Páholy (1905)

37. kép – Lyceum (Királyi Főreál – 1873)

38. kép – A Vörös templom (evangélikus-lutheránus templom) 1906

39. kép – Nagypiac (Asbóth Oszkár és Szántó György lakásai)

40. kép – A szerb templom (1690)

41. kép – Tököli Száva háza (első ingyenkórház Darányi János dr. vezetésével)

42. kép – Román ortodox katedrális (1861, Czigler)

43. kép – Sarló utca 51. – Tóth Árpád szülőháza (eredeti rekonstrukció)

44. kép – Angyalos ház, ma Simion Balint utca (Tóth András második háza)

45. kép – A lebontott Flórián-kápolna

Tartalom

Bevezetés helyett.....	5
A volt Deák Ferenc – Eminescu utca	7
A Vas Szálló	9
Heim Domokos háza	11
A római katolikus templom	16
A régi színház	37
A Rozsnyai-gyógyszertár	51
A Vörös templom	53
A Nagypiac tér (Piața Catedralei)	54
A szerb templom	56
A román ortodox katedrális	57
Tóth András házai	59
Berekesztés	60
Felhasznált irodalom	63
Képek	65

A Partiumi füzetek kiskönyv-sorozatában eddig megjelent munkák:

1. Borbély Gábor–Csernák Béla: **Bihar**
2. Kordics Imre: **Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben**
3. Péter I. Zoltán: **Félicsfürdő**
4. Dánielisz Endre: **Nagyszalonta – városismertető**
5. Benedek Zoltán: **Nagykároly – református templom**
6. Bessenyei István: **Sarmaság**
7. **Ho! sírjaink domborulnak – partiumi temetők** (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: **Szilágyság – tájak, műemlékek, emlékhelyek**
9. Dukrét Géza–Péter I. Zoltán: **Püspökfürdő**
10. Dánielisz Endre: **„Csonkatorony nyúlik a felhőbe...”**
11. Bunyitay Vince Fodor József: **Székesegyházi Bazilika – Nagyvárad**
12. Alexandru Pop: **Varadinum – a vizek határolta város és vár**
13. **A szabadságharc zászlaja alatt** (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: **Rajtuk taposunk – A Bánság útjai a 19. században**
15. Kupán Árpád: **Mezőtelegd iskolatörténete**
16. Csillik József: **István király Szent Jobbja és Szentjobb község története**
17. Emödi János: **Erdélyi barlangfeliratok a 16–20. századból**
18. Szabó István: **Ottomány** (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: **Érsemjén** (kismonográfia)
20. **Turulmadaras emlékműveink** (gyűjteményes kötet)
21. Dr. Mózes Károly: **A nagyváradi egészségügyi oktatás történetéből**
22. **Rév, Erdély sziklakapuja**
23. **A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról**
24. Nánási Zoltán: **Dr. Andrássy Ernő az Érmellék utolsó polihisztora**
25. **Nagyvárad tudós püspökei**
26. György Irén: **Szalacs** (kismonográfia)
27. Antal Béla: **Biharpüspöki**
28. Balláné Bakó Erzsébet – Török Ferenc: **Albis** (kismonográfia)
29. Pásztai Ottó: **„Aki fényt hagyott maga után...”**
30. Péter I. Zoltán: **Nagyvárad római katolikus székesegyházai**
31. Kiss Kálmán: **Egri község** (kismonográfia)
32. Dr. Mózes Teréz: **A révi fazekasság monográfiája**
33. Emödi János- Varga Árpád: **Telegdi sírkövek, emléktáblák**
34. Jósa Piroska: **Ezüstös gépmadarak szárnyán érkezett a halál**
35. Dukrét Géza: **Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében**
36. Anzik Albert: **Livada – Sárközújlak**
37. Bozsóky Krestyán Ilona: **A temesvári iparoktatás kezdeteiről**

38. Dukrét Géza: **Hegyköz** (történeti monográfia)
39. Kormányos László: **Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején**
40. Dukrét Géza: **A bihari turizmus története**
41. Velcsó Margit: **Bartók Béla és Nagyszentmiklós**
42. Szilágyi József: **Tóti község monográfiája**
43. Kovács Rozália: **Érmihályfalvi temetők**
44. Dukrét Géza–Péter I. Zoltán: **Nagyvárad városismertető**
45. Kupán Árpád–Dukrét Géza: **1956 emlékezete Biharban**
46. **Bartók Nagyváradon a helyi sajtó tükrében.** Összeállította Thurzó Sándor
47. Kupán Árpád: **A mozi évszázada Nagyváradon**
48. Gavallér Lajos: **Micske a helynevek tükrében**
49. Péter I. Zoltán: **Nagyvárad műemlék épületei**
50. **Nagyvárad ipartörténete**
51. Jósa Piroska: **Bihari sorsok a változó időben**

